अस्वीकरण

नेपालीमा अनुवाद गरिएको मामिलाको निर्णय पक्षकारले आफ्नो भाषामा बुझ्नु को लागि मात्र हो। सबै व्यावहारिक र आधिकारिक उद्देश्यका लागि, फैसलाको अंग्रेजी संस्करण नै प्रामाणिक हुनेछ र कार्यान्वयनको उद्देश्यका लागि पनि अंग्रेजी भाषा मै जारी भएको फैसला मान्य हुनेछ।

म/एस हिरो मोटोकर्प लिमिटेड

विरुद्ध

भारतको संघ र अन्यहरु

(सन् २०२२ को देवानी अपील नं. ७४०५)

अक्टोबर १७, २०२२

[बी. आर. गावई र बी. भी. नागरथ्ना, जे.जे.]

केन्द्रीय वस्तु र सेवा कर ऐन, २०१७: धारा. ११, १७४(२)(सी) - खारेज र बचत - कर छुट – सन् २००३ को कार्यालय ज्ञापन पत्रले उत्तराखण्ड र हिमाचल प्रदेशमा नयाँ औद्योगिक एकाइहरू र विद्यमान औद्योगिक एकाइहरूलाई व्यावसायिक उत्पादन शुरू भएको मितिबाट १० वर्षको लागि १००% अङ्ग्रेजी शुल्क छुट प्रदान गरेको थियो - अपिलकर्ताहरूले उक्त अवधिको लागि छुट लिएका थिए जसपछि वस्तु र सेवा कर प्रणाली अस्तित्वमा आयो र अपिलकर्ताहरूले उपभोग गरिरहेको लाभ बजेटरी सहायता नीतिमार्फत ५८% मा घटाइयो - उक्त कार्यलाई चुनौती दिने रिट याचिकाहरू उच्च न्यायालय द्वारा खारेज गरिए - अपीलमा, यसरी भनिएको छ: जरी धारा १७४ को उपधारा (२) को खण्ड (सी) को पहिलो भागले संशोधित ऐन वा खारेजीकृत ऐनहरू अन्तर्गत कुनै पनि अधिकार, विशेषाधिकार, दायित्व, आदिलाई संरक्षण गर्दछ, तर त्यसको प्रावधानले उक्त अधिसूचना नियुक्त दिनमा वा त्यसपछि खारेज गरिएमा लगानीको विरुद्ध प्रदान गरिएको कुनै पनि कर छुटले विशेषाधिकारको रूपमा निरन्तरता पाउने छैन भन्ने प्रावधान गर्दछ - सन् २००३ को अधिसूचना अन्तर्गत प्रदान गरिएको लाभ धारा १७४ को उपधारा (२) को खण्ड (सी) को प्रावधानअनुसार जारी गरिएको अधिसूचनाको दृष्टिकोणबाट खारेज भएको छ - जब विधायिकाले सार्वजनिक हितका लागि आफ्नो शक्तिको प्रयोग गर्दछ, भने पहिलेको प्रतिनिधित्व सरकारको विरुद्ध समान रोकावटको रूपमा संचालन हुने छैन - राज्यको विधायकीय कार्यहरूको प्रयोग विरुद्ध कुनै पनि प्रतिज्ञात्मक रोकावट हुन सक्दैन - यदि अपिलकर्ताको बहसलाई स्वीकार गरियो भने यसले धारा १७४(२)(सी) को प्रावधानको विपरीत सन् २००३ को उक्त कार्यालय ज्ञापन पत्र र अधिसूचनामा गरिएको प्रतिनिधित्वलाई लागू गर्ने अर्थ लाग्नेछ - यसरी, अपिलकर्ताको रोकावटको दाबीलाई अस्वीकार गरिएको छ - तथापि, अपिलकर्ताहरूलाई सम्बन्धित राज्य सरकार र जीएसटी परिषद्मा प्रतिनिधित्व गर्न अनुमति दिइएको छ।

प्रतिज्ञात्मक रोकावटको सिद्धान्त - विधायकीय कार्यहरूको प्रयोगमा विधायिका विरुद्ध यसको प्रयोग्यता - जब एक पछिल्लो कानूनले पहिलेको कानून अन्तर्गत प्रदान गरिएको लाभलाई खारेज गर्ने व्यवस्था गर्दछ, के केन्द्र सरकारलाई पहिलेको अधिसूचना मार्फत गरिएको प्रतिनिधित्वलाई निरन्तरता दिन बाध्य गरिन सक्छ? - व्याख्या र छलफल गरिएको।

परमादेशको रिट - जारी गर्नुहुने - कहिले - आदेशको रूपमा: परमादेशको रिट जारी गर्न सकिन्छ जहाँ अधिकारीले आफूमा निहित विवेकको प्रयोग गर्न असफल भएको छ वा त्यस्तो विवेकको प्रयोग दुर्भावनापूर्वक वा असम्बन्धित विचारबाट गरेको छ - सीजीएसटी ऐनको धारा ११ अन्तर्गतको शक्तिको प्रयोग केन्द्र सरकारलाई कुनै विशेष तरिकाले गर्न परमादेशको रिट जारी गर्न सकिँदैन - यस न्यायालयले सरकारको नीतिगत मामिलाहरूमा हस्तक्षेप गर्न सक्दैन जबसम्म त्यस्तो नीति स्पष्टरूपमा मनपरी र अर्थहीन नभएसम्म।

अपीलहरू खारेज गर्दै, न्यायालयले यसरी फैसला गरेको छ:

१.१ केन्द्रीय वस्तु र सेवा कर ऐन, २०१७ को धारा १७४ को उपधारा (२) को खण्ड (सी) को पहिलो भागले संशोधित ऐन वा खारेजीकृत ऐनहरू अन्तर्गत कुनै पनि अधिकार, विशेषाधिकार, दायित्व, आदिलाई संरक्षण गर्दछ, तर त्यसको प्रावधानले उक्त अधिसूचना नियुक्त दिनमा वा त्यसपछि खारेज गरिएमा लगानीको विरुद्ध प्रदान गरिएको कुनै पनि कर छुटले विशेषाधिकारको रूपमा निरन्तरता पाउने छैन भन्ने प्रावधान गर्दछ। स्वीकार्य रूपमा, अधिसूचना नं. २१/२०१७ मिति १८ जुलाई २०१७ मार्फत विभिन्न पहिलेका क्षेत्रमा आधारित छुट अधिसूचनाहरू खारेज गरिएका छन्। यसरी स्पष्ट छ कि २००३ को अधिसूचना अन्तर्गत प्रदान गरिएको लाभ सीजीएसटी ऐनको धारा १७४ को उपधारा (२) को खण्ड (सी) को प्रावधानअनुसार जारी गरिएको अधिसूचनाको दृष्टिकोणबाट खारेज भएको छ। [अनुच्छेद ३०][६१०-जीएच; ६११-ए-बी]

१.२ विधायकीय कार्यहरूको प्रयोगमा विधायिका विरुद्ध कुनै पनि रोकावट हुन सक्दैन। एम. रामनाथ पिल्लाईको मामिलाको संविधान पीठले अमेरिकी कानुनशास्त्रमा व्यक्त दृष्टिकोणलाई स्वीकार गरेको छ कि रोकावटको सिद्धान्तलाई सरकारी, सार्वजनिक वा सार्वभौम क्षमतामा राज्य विरुद्ध लागू गरिने छैन। यसले यसको अलावा सिद्धान्तको लागू हुने एकमात्र अपवादलाई स्वीकार गरेको छ जहाँ ठगी वा स्पष्ट अन्याय रोक्न आवश्यक छ। [अनुच्छेद ५४][६२४-ई-जी]

१.३ विवादरहित रूपमा, सीजीएसटी ऐनको धारा १७४(२)(सी) अन्तर्गत प्रदान गरिएको सांविधिक आदेशको अनुसरण गर्दै १८ जुलाई २०१७ को मितिमा छुट अधिसूचनाहरू खारेज गर्ने अधिसूचना जारी गरिएको थियो। यदि अपिलकर्ताहरूद्वारा उठाइएको बहसलाई स्वीकार गरिनुपर्यो भने, यसले सीजीएसटी ऐनको धारा १७४(२)(सी) को प्रावधानअन्तर्गतका प्रावधानहरूलाई बेकामा र व्यर्थ बनाउनेछ। विधायिकाले आफ्नो विवेकमा धारा १७४(२)(सी) मा प्रावधान गरेको छ कि लगानीको विरुद्ध कुनै पनि कर छुट अधिसूचना मार्फत प्रदान गरिएको थियो भने उक्त अधिसूचना खारेज भएको खण्डमा त्यसले विशेषाधिकारको रूपमा निरन्तरता पाउने छैन। यदि बहसलाई स्वीकार गरियो भने यसले धारा १७४(२)(सी) को प्रावधानको विपरीत २००३ को उक्त कार्यालय ज्ञापन पत्र र अधिसूचनामा गरिएको प्रतिनिधित्वलाई लागू गर्ने अर्थ लाग्नेछ। अर्को शब्दमा, यसले संसदको विधायकीय कार्यहरूको विरुद्ध रोकावट संचालन हुन दिनेछ। अपिलकर्ताको रोकावटको दाबी बेकामा छ र यसलाई अस्वीकार गरिनुपर्छ। [अनुच्छेद ५५][६२४-जी-एच; ६२५-ए-सी]

१.४ जब पहिले प्रदान गरिएको छुट कुनै पछिल्लो अधिसूचना मार्फत नीतिगत परिवर्तनका कारण खारेज गरिएको छ, भने त्यस्ता अवस्थामा पनि प्रतिज्ञात्मक रोकावटको सिद्धान्तलाई आह्वान गर्न सकिँदैन। जहाँ नीतिगत परिवर्तन ठूलो सार्वजनिक हितमा छ, राज्यलाई पहिलेको अधिसूचनाद्वारा प्रदान गरिएको प्रोत्साहनलाई खारेज गर्नबाट रोक्न सकिँदैन। [अनुच्छेद ५६][६२५-सी-ई]

१.५ नीतिगत परिवर्तनको आधारमा पनि, जुन सार्वजनिक हितमा छ वा प्रस्तुत मामिलामा जस्तै जीएसटी ऐन परिचय गराइएका कारण नै सांविधिक प्रणालीमा परिवर्तन भएको हुनाले, यो सही हुने छैन कि संघलाई आफूले गरेको अर्थात् २००३ को उक्त कार्यालय ज्ञापन पत्रद्वारा गरिएको प्रतिनिधित्वद्वारा बाँधिनु पर्नेछ। यसबाहेक, यो सीजीएसटी ऐनको धारा १७४(२)(सी) अन्तर्गत अधिनियमित प्रावधानको विपरीत हुनेछ। [अनुच्छेद ५८][६२६-बी-सी]

१.६ जबसम्म अपिलकर्ताहरूले प्रतिवादी संघ भारतमाथि उनीहरूलाई १००% रिफण्ड प्रदान गर्नुपर्ने कुनै सांविधिक कर्तव्य देखाउन सक्दैनन्, माग गरिएको परमादेशको रिट जारी गर्न सकिँदैन। परमादेशको रिट जारी गर्न सकिन्छ जहाँ अधिकारीले आफूमा निहित विवेकको प्रयोग गर्न असफल भएको छ वा त्यस्तो विवेकको प्रयोग दुर्भावनापूर्वक वा असम्बन्धित विचारबाट गरेको छ। प्रस्तुत मामिलामा, संघमाथि सीजीएसटीको १००% रिफण्ड गर्नुपर्ने कुनै कर्तव्य छैन। यसरी, माग गरिएको राहत प्रदान गर्न सकिँदैन। [अनुच्छेद ६१, ६२, ६४][६२७-सी-डी; ६२७-एच; ६२८-ए; ६२८-एफ-जी]

१.७ सीजीएसटी ऐनको धारा ११ अन्तर्गतको शक्तिको प्रयोग केन्द्र सरकारलाई कुनै विशेष तरिकाले गर्न परमादेशको रिट जारी गर्न सकिँदैन। कुनै पनि हालतमा, यो नीतिगत विषय हो जुन संघ/राज्यले यो निर्णय गर्दा निर्धारण गर्नुपर्नेछ कि यसले सीजीएसटी भुक्तानीबाट छुट दिनुपर्छ कि भुक्तान गरिएको करको रिफण्डको लागि बजेटरी विनियोजन गर्नुपर्छ। कुनै पनि हालतमा, केन्द्र सरकारले जीएसटी परिषद्को सिफारिसमा मात्र यस्तो शक्तिको प्रयोग गर्न सक्नेछ। सीजीएसटी ऐनको ऐनमार्फत कानुनको परिवर्तनको दृष्टिकोणबाट केन्द्र सरकार २००३ मा आफूले गरेको प्रतिनिधित्वलाई निरन्तरता दिन बाध्य थिएन। तथापि, आफूले गरेको प्रतिनिधित्वलाई आंशिक रूपमा सम्मान गर्न, यसले संस्थाहरूले तिरेको सीजीएसटीको ५८% रिफण्ड गर्ने निर्णय लिएको छ। यो पूर्णरूपमा स्थापित भइसकेको छ कि जबसम्म त्यस्तो नीति स्पष्टरूपमा मनपरी र अर्थहीन नभएसम्म यस न्यायालयले सरकारको नीतिगत मामिलाहरूमा हस्तक्षेप गर्न सक्दैन। यसै दृष्टिकोणबाट हेर्दा, न्यायालयले सीजीएसटी ऐनको धारा ११ को आधारमा गरिएको दाबीमा कुनै तथ्य नरहेको पाउँदछ। [अनुच्छेद ७१][६३०-डी-जी]

१.८ यद्यपि प्रतिज्ञात्मक रोकावटको आधारमा अपिलकर्ताको दाबी निरर्थक छ, तर यो त्यस्तो अवस्था होइन जहाँ भनिन सकिन्छ कि अपिलकर्ताको दाबी पूर्णरूपमा निरर्थक छ। [अनुच्छेद ७२][६३०-जी-एच]

१.९ अपिलकर्ताहरूले सन् २००३ को उक्त कार्यालय ज्ञापन पत्रमा उल्लेखित औद्योगिक नीतिको आधारमा आफ्ना औद्योगिक एकाइहरू स्थापित गरेका छन्। प्रश्नमा रहेको सन् २००३ को नीति उत्तराखण्ड भ्रमणका क्रममा माननीय प्रधानमन्त्रीद्वारा गरिएको अभिव्यक्तिमा आधारित थियो। यसरी, देशको सर्वोच्च कार्यकारी कर्मचारीद्वारा गरिएको अभिव्यक्तिलाई कार्यान्वयन गर्न नीति तय गरिएको थियो। उक्त नीतिमा भरोसा गर्दै, अपिलकर्ताहरूले आफ्ना एकाइहरू स्थापित गरेका छन्। यद्यपि अपिलकर्ताहरूसँग कानुनी दाबी नहुन सक्छ, तर उनीहरूको दाबीले उचित विचार पाउनुपर्ने वैध अपेक्षा छ। [अनुच्छेद ७३][६३०-एच; ६३१-ए-बी]

१.१० जीएसटी परिषदले यो देखेको छ कि केन्द्र र राज्य सरकारहरूले ती राज्यहरूमा लगानी प्रोत्साहित गर्न केन्द्रीय उत्पादन शुल्क र मूल्य अभिवृद्धि कर (भ्याट) र केन्द्रीय बिक्री कर (सीएसटी) को विभिन्न प्रोत्साहनहरू दिएका थिए। यसले यो कुरा पनि नोट गरेको छ कि गन्तव्य राज्यमा करको प्रवाहलाई अनुमति दिन कर भुक्तानी गरेर आपूर्ति गर्नुपर्ने हुनाले त्यस्ता प्रोत्साहनहरूलाई निरन्तरता दिन सकिँदैन। सुझाव गरिएको समाधान भनेको राज्य र केन्द्रीय बजेटहरूमा त्यस्ता एकाइहरूलाई भुक्तान गरिएको करको रिफण्डको लागि बजेटरी विनियोजनको व्यवस्था गर्नु थियो जसले निर्दिष्ट अवधिसम्म कर छुट उपभोग गरेका थिए। [अनुच्छेद ७५][६३१-एच; ६३२-ए-बी]

१.११ जीएसटी परिषद्को नै विचार-विमर्शमा, यो देखिएको थियो कि कुनै पनि विद्यमान प्रोत्साहन योजना अन्तर्गत छुट पाउन हकदार औद्योगिक एकाइहरूलाई समेत राज्यहरूले वितरण मार्फत प्राप्त राजस्व शेयरबाट समेत रिफण्ड गर्नुपर्नेछ, जुन वित्त आयोग अनुसार ४२% रहेको छ। [अनुच्छेद ७८][६३३-सी-डी]

१.१२ जीएसटी परिषद एक संवैधानिक निकाय हो। यसलाई जीएसटीबाट छुट प्रदान गर्ने सहित जीएसटीसँग सम्बन्धित व्यापक विषयहरूमा सिफारिस गर्ने अधिकार छ। यसलाई पूर्वोत्तर र हिमालयी राज्यहरूलाई शासन गर्ने विशेष प्रावधानहरूका सम्बन्धमा पनि सिफारिस गर्ने अधिकार छ। यो विचार गर्दा कि अपिलकर्ता जस्ता एकाइहरू २००३ को उक्त कार्यालय ज्ञापन पत्रको आधारमा हिमालयी र पूर्वोत्तर राज्यहरूमा स्थापित भएका छन् र त्यस्ता उद्योगहरूमा लाखौं व्यक्तिहरू रोजगारी गरेका छन्, त्यस्ता राज्यहरूले पनि त्यस्ता एकाइहरूलाई केन्द्र सरकारबाट वितरण मार्फत प्राप्त राजस्व शेयरबाट रिफण्ड गर्नु उपयुक्त हुनेछ। न्यायालयले यो पनि पाउँदछ कि जीएसटी परिषद्ले राज्यहरूलाई त्यस सम्बन्धमा उपयुक्त सिफारिसहरू गर्नु उपयुक्त हुनेछ। [अनुच्छेद ७९][६३३-ई-जी]

१.१३ अपिलकर्ताहरूलाई सम्बन्धित राज्य सरकारहरू र जीएसटी परिषद्मा प्रतिनिधित्व गर्न अनुमति दिइएको छ। न्यायालयले राज्य सरकारहरू र जीएसटी परिषद्लाई पनि यस्तो प्रतिनिधित्व गरिएमा, जे देखिएको छ सोही अनुसार छिटो गरी विचार गर्न अनुरोध गर्दछ। [अनुच्छेद ८०][६३३-एच; ६३४-ए]

एम. रामनाथ पिल्लाई विरुद्ध केरल राज्य र अर्को (१९७३) २ एससीसी ६५० : [१९७४] १ एससीआर ५१५; केरल राज्य र अर्को विरुद्ध द ग्वालियर रेयन सिल्क मैन्युफ्याक्चरिङ (डब्ल्यूभीजी) को. लि. आदि (१९७३) २ एससीसी ७१३ : [१९७४] १ एससीआर ६७१ - अनुसरण गरिएको। भिडियो इलेक्ट्रोनिक्स प्रा.लि. र अर्को विरुद्ध पंजाब राज्य र अर्को (१९९०) ३ एससीसी ८७ : [१९८९] २ सप्लेमेन्ट एससीआर ७३१ - लागू नभएको भनी ठहर गरिएको।

कासिंका ट्रेडिङ र अर्को विरुद्ध भारत संघ र अर्को (१९९५) १ एससीसी २७४ : [१९९४] ४ सप्लेमेन्ट एससीआर ४४८; श्रीजी सेल्स कर्पोरेशन विरुद्ध भारत संघ (१९९७) ३ एससीसी ३९८ : [१९९६] १० सप्लेमेन्ट एससीआर ८८८; राजस्थान राज्य विरुद्ध महावीर तेल उद्योग (१९९९) ४ एससीसी ३५७ : [१९९९] २ एससीआर ७९८; श्री सिद्धबाली स्टील्स लि. विरुद्ध उत्तर प्रदेश राज्य (२०११) ३ एससीसी १९३ : [२०११] ३ एससीआर १३४; विदेशी व्यापार महानिर्देशक विरुद्ध कनक निर्यात (२०१६) २ एससीसी २२६ : [२०१५] १५ एससीआर २८७; भारतको महालेखा परीक्षक, गयानप्रकाश, नयाँ दिल्ली र अर्को विरुद्ध के.एस. जगन्नाथन र अर्को (१९८६) २ एससीसी ६७९ : [१९८६] २ एससीआर १७; भारत संघ र अरू विरुद्ध भारत फोर्ज लि. र अर्को सन् २०२२ को देवानी अपील नं. ५२९४ सन् २०२१ को (@ एसएलपी(सी) नं.४९६० मिति १६ अगस्त, २०२२ मा फैसला भएको - भरोसा गरिएको।

सेन्चुरी स्पिनिङ र मैन्युफ्याक्चरिङ कम्पनी लि. र अर्को विरुद्ध द उल्हासनगर म्युनिसिपल काउन्सिल र अर्को (१९७०) १ एससीसी ५८२ : [१९७०] ३ एससीआर ८५४; द बिहार ईस्टर्न गंगेटिक फिशरमेन को-अपरेटिभ सोसाइटी लि. विरुद्ध सिपाही सिंह र अरू (१९७७) ४ एससीसी १४५ : [१९७८] १ एससीआर ३७५; मोतिलाल पदमपत सुगर मिल्स को. लि. विरुद्ध उत्तर प्रदेश राज्य र अरू (१९७९) २ एससीसी ४०९ : [१९७९] २ एससीआर ६४१; म/स जित राम शिव कुमार र अरू विरुद्ध हरियाणा राज्य र अरू (१९८१) १ एससीसी ११ : [१९८०] ३ एससीआर ६८९; भारत संघ र अरू विरुद्ध गोडफ्रे फिलिप्स इण्डिया लि. (१९८५) ४ एससीसी ३६९ : [१९८५] ३

सप्लेमेन्ट एससीआर १२३; एक्सप्रेस न्युजपेपर्स प्रा.लि.र अरू विरुद्ध भारत संघ र अरू (१९८६) १ एससीसी १३३ : [१९८५] ३ सप्लेमेन्ट एससीआर ३८२; भारत संघ र अरू विरुद्ध म/स इन्डो-अफगान एजेन्सीज लि. १९६८ २ एससीआर ३६६; बिहार राज्य र अरू विरुद्ध सुप्रभात स्टील लि. र अरू (१९९९) १ एससीसी ३१ : [१९९८] २ सप्लेमेन्ट एससीआर ६९९; झारखण्ड राज्य र अरू विरुद्ध टाटा कमिन्स लि. र अर्को (२००६) ४ एससीसी ५७ : [२००६] ३ एससीआर ४४३; ल्लॉयड इलेक्ट्रिक र इन्जिनियरिङ लिमिटेड विरुद्ध हिमाचल प्रदेश राज्य र अरू (२०१६) १ एससीसी ५६० : [२०१५] १० एससीआर ३६२;

एमआरएफ लि., कोट्टायम विरुद्ध सहायक आयुक्त (मूल्याङ्कन) बिक्री कर र अरू (२००६) ८ एससीसी ७०२ : [२००६] ६ सप्लेमेन्ट एससीआर ४१७; मैन्युएलसन्स होटेल्स प्राइवेट लिमिटेड विरुद्ध केरल राज्य र अरू (२०१६) ६ एससीसी ७६६ : [२०१६] ३ एससीआर ७१८; पंजाब राज्य विरुद्ध नेस्ले इण्डिया लि. र अर्को (२००४) ६ एससीसी ४६५ : [२००४] २ सप्लेमेन्ट एससीआर १३५; उत्पादन शुल्क आयुक्त, यू.पी. इलाहाबाद र अरू विरुद्ध राम कुमार र अरू (१९७६) ३ एससीसी ५४० : [१९७६] ० सप्लेमेन्ट एससीआर ५३२; झारखण्ड राज्य र अरू विरुद्ध ब्रह्मपुत्र मेटालिक्स लि. र अरू मानु/एससी/०९०६/२०२० [सन् २०२० को देवानी अपील नं. ३८६०-३८६२, मिति १.१२.२०२० मा फैसला भएको]; भारत संघ विरुद्ध पलिवाल इलेक्ट्रिकल्स (प्रा) लि. र अर्को (१९९६) ३ एससीसी ४०७ : [१९९६] ३ एससीआर ८४५; भारत संघ र अरू विरुद्ध भी.भी.एफ. लिमिटेड र अरू २०२० एससीसी अनलाइन एससी ३७८; भारत संघ र अरू विरुद्ध भीकेसी फुटस्टेप्स इण्डिया प्रा.लि. (२०२२) २ एससीसी ६०३; भारत संघ र अर्को विरुद्ध मोहित मिनरल्स प्रा.लि. मार्फत निर्देशक २०२२ एससीसी अनलाइन एससी ६५७; भारत संघ र अरू विरुद्ध युनिकोर्न इण्डस्ट्रीज (२०१९) १० एससीसी ५७५ : [२०१९] १२ एससीआर २७०; अगस्टन टेक्सटाइल कलर्स लिमिटेड (अहिले अगस्टन टेक्सटाइल कलर्स प्रा.लि.) विरुद्ध उद्योग निर्देशक र अर्को (२०२२) ६ एससीसी ६२६; कुलदीप सिंह विरुद्ध एनसीटी दिल्ली सरकार (२००६) ५ एससीसी ७०२ : [२००६] ३ सप्लेमेन्ट एससीआर ३३५; भारत संघ र अर्को विरुद्ध इन्टरनेशनल ट्रेडिङ को. र अर्को (२००३) ५ एससीसी ४३७ : [२००३] १ सप्लेमेन्ट एससीआर ५५ - सन्दर्भित।

<u>मामिला न्याय सन्दर्भ:</u>

[१९९६] ३ एससीआर ८४५ अनुच्छेद १५ मा सन्दर्भित
(२०२२) २ एससीसी ६०३ अनुच्छेद २४ मा सन्दर्भित
[२०१९] १२ एससीआर २७० अनुच्छेद २४ मा सन्दर्भित
(२०२२) ६ एससीसी ६२६ अनुच्छेद २४ मा सन्दर्भित
[२००६] ३ सप्लेमेन्ट एससीआर ३३५ अनुच्छेद २४ मा सन्दर्भित
[२००३] १ सप्लेमेन्ट एससीआर ५५ अनुच्छेद २४ मा सन्दर्भित
१९६८ २ एससीआर ३६६ अनुच्छेद ३३ मा सन्दर्भित
[१९७०] ३ एससीआर ८५४ अनुच्छेद ३५ मा सन्दर्भित
[१९७४] १ एससीआर ६७१ अनुच्छेद ३८ मा अनुसरण गरिएको
[१९७६] ० सप्लेमेन्ट एससीआर ५३२ अनुच्छेद ४० मा सन्दर्भित
[१९७८] १ एससीआर ३७५ अनुच्छेद ४१ मा सन्दर्भित
[१९७९] २ एससीआर ६४१ अनुच्छेद ४३ मा सन्दर्भित
[१९८०] ३ एससीआर ६८९ अनुच्छेद ४४ मा सन्दर्भित

[१९८५] ३ सप्लेमेन्ट एससीआर १२३ अनुच्छेद ४७ मा सन्दर्भित
[१९८५] ३ सप्लेमेन्ट एससीआर ३८२ अनुच्छेद ४८ मा सन्दर्भित
[१९७४] १ एससीआर ५१५ अनुच्छेद ५४ मा अनुसरण गरिएको
[१९९४] ४ सप्लेमेन्ट एससीआर ४४८ अनुच्छेद ५६ मा भरोसा गरिएको
[१९९६] १० सप्लेमेन्ट एससीआर ८८८ अनुच्छेद ५६ मा भरोसा गरिएको
[१९९९] २ एससीआर ७९८ अनुच्छेद ५६ मा भरोसा गरिएको
[२०११] ३ एससीआर १३४ अनुच्छेद ५६ मा भरोसा गरिएको
[२०१५] १५ एससीआर २८७ अनुच्छेद ५६ मा भरोसा गरिएको
[१९८६] २ एससीआर १७ अनुच्छेद ६१ मा भरोसा गरिएको
[१९९८] २ सप्लेमेन्ट एससीआर ६९९ अनुच्छेद ६६ मा सन्दर्भित
[२००६] ३ एससीआर ४४३ अनुच्छेद ६६ मा सन्दर्भित
[२०१५] १० एससीआर ३६२ अनुच्छेद ६६ मा सन्दर्भित
[२००६] ६ सप्लेमेन्ट एससीआर ४१७ अनुच्छेद ६७ मा सन्दर्भित
[२०१६] ३ एससीआर ७१८ अनुच्छेद ६७ मा सन्दर्भित
[२००४] २ सप्लेमेन्ट एससीआर १३५ अनुच्छेद ६८ मा सन्दर्भित
[१९८९] २ सप्लेमेन्ट एससीआर ७३१ अनुच्छेद ६९ मा लागू नहुने भनी ठहर गरिएको

नागरिक अपील अधिकार क्षेत्र: सन् २०२२ को देवानी अपील नं. ७४०५।

नयाँ दिल्लीस्थित दिल्ली उच्च न्यायालयको मिति ०२.०३.२०२० को फैसला र आदेशबाट उत्पन्न।

सँगै
सन् २०२२ को देवानी अपील नं. ७४०६।

एस. गणेश, वी. श्रीधरन, वरिष्ठ अधिवक्ता, श्रीनिवास कोटनी, अक्षय कुमार, सुश्री उर्वशी कलरा, सुश्री सुभांगी, पवनश्री अग्रवाल, सुश्री चारण्य लक्ष्मीकुमारन, करन साचदेव, कुनाल कपूर, सोमेश जैन, सहिल पार्गी, आदित्य भट्टाचार्य, सुश्री अपेक्षा मेहता, सुश्री मौनिका कस्तुरी, प्रणव मुन्द्रा, अधिवक्ताहरू अपिलकर्ताको पक्षमा।

एन. वेंकटरमण, मुख्य सरकारी अधिवक्ता, अक्षय अमृतांशु, सुश्री नीला केदार गोखले, संस्कृति पाठक, मुकेश कुमार मारोरिया, अधिवक्ताहरू प्रतिवादीको पक्षमा।

न्यायालयको फैसला
न्यायाधीश **बी.आर. गावई** द्वारा सुनाइएको थियो।

१. अनुमति प्रदान गरिएको छ।

२. यी अपीलहरूले एउटा महत्वपूर्ण कानुनी प्रश्न उठाउँछन् कि के केन्द्रीय वस्तु र सेवा कर ऐन, २०१७

(यसपछि "सीजीएसटी ऐन" भनिनेछ) को ऐनमा आइसकेपछि पनि भारत संघलाई मिति ७ जनवरी २००३ को कार्यालय ज्ञापन पत्रमा (यसपछि "उक्त २००३ को कार्यालय ज्ञापन पत्र" भनिनेछ) आफूले गरेको प्रतिनिधित्वको पालना गर्न निर्देशित गर्न सकिन्छ कि सकिँदैन?

३. सन् २०२० को विशेष अनुमति याचिका (देवानी) नं. १२३९७ बाट उत्पन्न देवानी अपील दिल्ली उच्च न्यायालयद्वारा मिति २ मार्च, २०२० मा जारी फैसला र आदेशबाट उत्पन्न भएको हो, जसले अपिलकर्ता - हिरो मोटोकर्प लि.द्वारा दायर सन् २०२२ को रिट याचिका (देवानी) नं. ५०५ लाई खारेज गर्दै, भारत सरकारद्वारा जारी उक्त २००३ को कार्यालय ज्ञापन पत्रद्वारा प्रदान गरिएबमोजिम व्यावसायिक उत्पादन शुरू भएको मितिबाट दश वर्षको अवधिसम्म पूर्व-विद्यमान १००% अङ्ग्रेजी शुल्क छुटको सट्टामा १००% बजेटरी सहायताको अपिलकर्ताको दाबीलाई अस्वीकार गरेको थियो। विशेष अनुमति सन् २०२१ को याचिका (देवानी) नं. ११९७८ बाट उत्पन्न देवानी अपील सिक्किम उच्च न्यायालयद्वारा मिति ५ फेब्रुअरी, २०२१ मा जारी फैसला र आदेशबाट उत्पन्न भएको हो, जसले अपिलकर्ता - सन फार्मा प्रयोगशालाहरू लि.द्वारा दायर सन् २०१८ को रिट याचिका (सी) नं. ४७ लाई खारेज गरेको थियो, जसमा मिति १७ फेब्रुअरी, २००३ को कार्यालय ज्ञापन पत्रद्वारा प्रदान गरिएको व्यावसायिक उत्पादनको शुरुवातको मितिबाट १० वर्षसम्मको अवधिको लागि १००% अङ्ग्रेजी शुल्क छुटको लाभमा कमी गरिएको कुरालाई चुनौती दिइएको थियो।

४. यहाँका दुवै अपिलकर्ताहरूले सम्बन्धित उच्च न्यायालयहरूमा उक्त २००३ को कार्यालय ज्ञापन पत्र र अधिसूचना नं. ५०/२००३-सी.ई. मिति १० जुन २००३ (यसपछि "२००३ को अधिसूचना" भनिनेछ) को दृष्टिकोणबाट संघलाई उनीहरूको व्यावसायिक उत्पादनको शुरुवातको मितिबाट १० वर्षको अवधि पूरा नहुञ्जेलसम्म १००% कर छुट दिनुपर्ने बाध्यता रहेको दाबी गरेका थिए।

<u>वास्तविक पृष्ठभूमि</u>

५. वर्तमान अपीलहरू दायर गर्नुका पछाडिको वास्तविक परिदृश्य सीमित छ, जुन यस प्रकार छ:

५.१ भारत सरकारले माननीय प्रधानमन्त्रीद्वारा गत मार्च २००२ मा उत्तराञ्चल (अहिले उत्तराखण्ड) को भ्रमणका क्रममा गरिएको अभिव्यक्तिको आधारमा उक्त सन् २००३ को कार्यालय ज्ञापन पत्र जारी गरेको थियो। उक्त सन् २००३ को कार्यालय ज्ञापन पत्रले उत्तराञ्चल र हिमाचल प्रदेशका लागि भनेको थियो कि नयाँ औद्योगिक एकाइहरू र विद्यमान औद्योगिक एकाइहरूको महत्वपूर्ण विस्तारका लागि व्यावसायिक उत्पादनको शुरुवातको मितिबाट १० वर्षसम्मको अवधिको लागि १००% अङ्ग्रेजी शुल्क छुटको हकदार हुनेछन्। उक्त सन् २००३ को कार्यालय ज्ञापन पत्रले यसो पनि भनेको थियो कि त्यस्ता एकाइहरूलाई व्यावसायिक उत्पादनको शुरुवातको मितिबाट पहिलो ५ वर्षसम्म १००% आयकर छुट र त्यसपछि कम्पनीहरूलाई ३०% र अन्य कम्पनीहरूलाई २५% थप ५ वर्षसम्मको अवधिको लागि छुट हुनेछ। उक्त सन् २००३ को कार्यालय ज्ञापन पत्रमार्फत विभिन्न अन्य प्रोत्साहनहरू पनि प्रदान गरिएका थिए।

५.२ उक्त सन् २००३ को कार्यालय ज्ञापन पत्रको अनुसरणमा, केन्द्रीय उत्पादन शुल्क ऐन, १९४४ को धारा ५ए को उपधारा (१) र अतिरिक्त उत्पादन शुल्क (विशेष महत्वका वस्तुहरू) ऐन, १९५७ को धारा ३ को उपधारा (३) र अतिरिक्त उत्पादन शुल्क (वस्त्र र वस्त्र वस्तुहरू) ऐन, १९७८ को धारा ३ को उपधारा (३) सँग पठित शक्तिको प्रयोग गरी सन् २००३ को अधिसूचना जारी गरिएको थियो। उक्त अधिसूचनाले राजपत्रमा उक्त अधिसूचना प्रकाशन भएको मितिबाट वा व्यावसायिक उत्पादनको शुरुवातको मितिबाट, जुन पछि हुन्छ, दश वर्षको अवधिभन्दा बढीको लागि छुट प्रदान गरेको थियो।

५.३ अपिलकर्ता - हिरो मोटोकर्प लि.ले उत्तराखण्ड, हरिद्वारमा मोटरसाइकल उत्पादनको लागि नयाँ औद्योगिक एकाइ स्थापना गरेको थियो, जसले गत ७ अप्रिल, २००८ देखि व्यावसायिक उत्पादन शुरू गरेको थियो। अपिलकर्ता - हिरो मोटोकर्प लि. ले गत १ जुलाई, २०१७ सम्म छुट लिएको थियो, त्यसपछि वस्तु र सेवा कर प्रणाली अस्तित्वमा आयो र अपिलकर्ता - हिरो मोटोकर्प लि.ले उपभोग गरिरहेको लाभ बजेटरी सहायता नीतिमार्फत ५८% मा घटाइयो। अपिलकर्ता - सन फार्मा प्रयोगशालाहरू लि.ले गत २० अप्रिल, २००९ देखि व्यावसायिक उत्पादन शुरू गरेको आफ्नो पहिलो औद्योगिक एकाइ स्थापना गरेको थियो। पछि दोस्रो एकाइ पनि स्थापना गरिएको थियो जसले गत १४ अप्रिल, २०१४ देखि व्यावसायिक उत्पादन शुरू गरेको थियो। नयाँ जीएसटी प्रणाली आउनुअघि, अपिलकर्ताका दुवै एकाइहरूले मिति १७ फेब्रुअरी, २००३ को कार्यालय ज्ञापन पत्रको अनुसरणमा मिति २५ जुन, २००३ को छुट अधिसूचनामा प्रदान गरिएबमोजिम उनीहरूले तिरेको केन्द्रीय उत्पादन शुल्कको पूर्ण रिफण्ड उपभोग गरिरहेका थिए। नयाँ जीएसटी प्रणालीको शुरुवात भएपछि, यहाँ पनि अपिलकर्ता - सन फार्मा प्रयोगशालाहरूले उपभोग गरिरहेको लाभ बजेटरी सहायता नीतिको कार्यान्वयनमार्फत ५८% मा घटाइएको थियो।

५.४ त्यसपछि, संविधान (एक सय एकौं संशोधन) ऐन, २०१६ (यसपछि "१०१औं संशोधन ऐन" भनिनेछ) द्वारा, संसदले भारतको संविधानमा संशोधन गर्दै पूरै भारतमा वस्तु र सेवा कर प्रणाली परिचय गरायो। १०१औं संशोधन ऐनद्वारा, संघ र राज्यहरू सहित संघीय क्षेत्रहरूलाई समवर्ती करारोपण शक्ति प्रदान गरियो। १०१औं संशोधन ऐनद्वारा, संघ र राज्यहरू दुवैलाई वस्तु र सेवा कर ("छोटकरीमा जीएसटी") लगाउनको लागि विशेष प्रावधान गर्न धारा २४६ए राखियो। अन्तर-राज्य व्यापार वा वाणिज्यको क्रममा जीएसटी लगाउन र उठाउन भारत सरकारलाई धारा २६९ए राखियो। यसले त्यस्तो करलाई वस्तु र सेवा कर परिषद् ("छोटकरीमा जीएसटी परिषद्") को सिफारिसमा संसदले कानुनद्वारा व्यवस्था गरेबमोजिम संघ र राज्यहरूबीच बाँडफाँट गरिने

व्यवस्था पनि गरेको छ।

५.५ भारतको संविधानमा गरिएका उक्त संशोधनहरूको अनुसरणमा, संसदले केन्द्रीय वस्तु र सेवा कर ऐन, २०१७ (यसपछि "सीजीएसटी ऐन" भनिनेछ) र एकीकृत वस्तु र सेवा कर ऐन, २०१७ (यसपछि "आईजीएसटी ऐन" भनिनेछ) जारी गर्यो र विभिन्न राज्य वस्तु र सेवा कर ऐनहरू ("छोटकरीमा एसजीएसटी") आफ्ना सम्बन्धित राज्यहरूमा जीएसटी लगाउन राज्य विधायिकाहरूद्वारा जारी गरिए।

६.७ सीजीएसटी ऐनको धारा १७४ को उपधारा (२) को खण्ड (सी) अन्तर्गत, प्रतिवादी-संघ भारत सरकारद्वारा अधिसूचना नं. २१/२०१७-सीई मिति १८ जुलाई २०१७ जारी गरियो, जसअनुसार लगानीको विरुद्ध प्रोत्साहनको रूपमा कर छुट प्रदान गर्ने अधिसूचनाहरू नियुक्त दिन अर्थात् १ जुलाई २०१७ मा वा त्यसपछि खारेज गरिए। फलस्वरूप, उक्त सन् २००३ को कार्यालय ज्ञापन पत्रद्वारा प्रदान गरिएको कर छुट गत १ जुलाई २०१७ देखि निरन्तरता पाउन सकेन।

६.८ गत ३० सेप्टेम्बर २०१६ मा बसेको बैठकमा जीएसटी परिषदले अप्रत्यक्ष करको भुक्तानीबाट छुट पाएका सबै संस्थाहरूले जीएसटी प्रणालीमा कर तिर्नुपर्ने निर्णय गरेको थियो। यसले विशिष्ट उद्योगहरूलाई राज्यहरूको विद्यमान औद्योगिक नीतिहरू वा केन्द्र सरकारका कुनै योजनाहरूमार्फत दिइएको कुनै पनि प्रोत्साहनलाई निरन्तरता दिने निर्णय सम्बन्धित राज्य वा केन्द्र सरकारसँग हुने समेत निर्णय गरेको थियो। यसले यो पनि निर्णय गरेको थियो कि सम्बन्धित राज्य वा केन्द्र सरकारले कुनै पनि विद्यमान छुट/प्रोत्साहन आदिलाई निरन्तरता दिने निर्णय गरेमा त्यसलाई बजेटरी मार्गमार्फत रिफण्ड प्रणालीद्वारा व्यवस्थित गरिनेछ। यसको विधिविधानको काम सम्बन्धित राज्य/केन्द्रले गर्नुपर्नेछ।

६.९. जीएसटी परिषद्को उक्त सिफारिसको अनुसरणमा, केन्द्र सरकारले मिति ५ अक्टोबर २०१७ को अधिसूचनामार्फत बजेटरी सहायता योजना अधिसूचित गर्यो, जसद्वारा पूर्वोत्तर र हिमालयी राज्यहरूमा प्रभावित योग्य औद्योगिक एकाइहरूलाई बाँकी अवधिको लागि सीजीएसटी र आईजीएसटीको केन्द्रीय शेयर रिफण्ड/रिफण्ड गर्ने व्यवस्था गरियो। केन्द्रीय शेयर सीजीएसटीको ५८% र आईजीएसटीको २९% निर्धारण गरिएको थियो।

६.१० सीजीएसटीको १००% रिफण्ड नप्रदान गरी सीजीएसटीको ५८% र आईजीएसटीको २९% मात्र रिफण्ड गर्ने केन्द्र सरकारको निर्णयबाट पीडित भएकाले, अपिलकर्ता-हिरो मोटोकर्प लि.ले दिल्ली उच्च न्यायालयमा सन् २०२० को रिट याचिका (देवानी) नं. ५०५ दायर गरेको थियो र अपिलकर्ता-सन फार्मा प्रयोगशालाहरू लिमिटेडले सिक्किम उच्च न्यायालयमा सन् २०१८ को रिट याचिका (देवानी) नं. ४७ दायर गरेको थियो। दिल्ली उच्च न्यायालयले मिति २ मार्च २०२० को फैसला र आदेशद्वारा र सिक्किम उच्च न्यायालयले मिति ५

फेब्रुअरी २०२१ को फैसला र आदेशद्वारा उक्त रिट याचिकाहरू खारेज गरेका छन्।

६.११ रिट याचिकाहरू खारेज गरिएकोमा पीडित भएकाले, अपिलकर्ताहरू (मूल रिट निवेदकहरू) ले यस न्यायालयमा आएका छन्।

६.१२ यसैले गर्दा वर्तमान अपीलहरू परेका हुन्।

<u>बहसहरु</u>

७. हामीले विशेष अनुमति सन् २०२० को याचिका (देवानी) नं.१२३९७ बाट उत्पन्न देवानी अपीलमा अपिलकर्ता-हिरो मोटोकर्प लि.को तर्फबाट उपस्थित वरिष्ठ अधिवक्ता श्री एस. गणेश, विशेष अनुमति सन् २०२१ को याचिका (देवानी) नं.११९७८ बाट उत्पन्न देवानी अपीलमा अपिलकर्ता-सन फार्मा प्रयोगशालाहरू लि.को तर्फबाट उपस्थित वरिष्ठ अधिवक्ता श्री वी. श्रीधरन र प्रतिवादी-संघ भारत सरकारको तर्फबाट उपस्थित वरिष्ठ सहायक महान्यायवादी श्री एन. वेंकटरमणलाई सुनेका छौं।

८. वरिष्ठ अधिवक्ता श्री एस. गणेशले बहस गर्नुभएको छ कि उक्त सन् २००३ को कार्यालय ज्ञापन पत्रको अवलोकनबाट स्पष्ट हुन्छ कि उत्तराखण्ड र हिमाचल प्रदेशमा औद्योगिक एकाइहरू स्थापना गर्न इच्छुक व्यावसायिक संस्थाहरूलाई केन्द्र सरकारले स्पष्ट प्रतिनिधित्व गरेको थियो कि नयाँ उद्योग स्थापना गरिएमा वा विद्यमान एकाइको महत्वपूर्ण विस्तार गरिएमा त्यस्ता औद्योगिक एकाइहरूले १० वर्षसम्मको अवधिको लागि १००% अङ्ग्रेजी शुल्क छुट पाउनेछन्। उहाँले बहस गर्नुभयो कि केन्द्र सरकार त्यस्तो प्रतिनिधित्वद्वारा बाँधिएको छ। उहाँले बहस गर्नुभयो कि केन्द्र सरकारले गरेको प्रतिज्ञामा भरोसा गर्दै अपिलकर्ताहरूजस्ता औद्योगिक एकाइहरूले आफ्नो हानिको लागि आफ्नो स्थिति परिवर्तन गरेका छन् र त्यसैले अहिले केन्द्र सरकार अपिलकर्ताहरूलाई गरिएको प्रतिनिधित्वबाट पिछाडि हट्न रोकावट लागेको छ।

९. श्री गणेशले बहस गर्नुभएको छ कि केवल ५८% को रिफण्डको रकम मनपरी र अर्थहीन तरिकाले निर्धारण गरिएको छ। उहाँले बहस गर्नुभयो कि संघले यसरी गर्न वित्त आयोगको प्रतिवेदनको छत्रछायाँमुनि गरेको हो। उहाँले बहस गर्नुभयो कि पहिलेको अङ्ग्रेजी शुल्क र केन्द्र सरकारद्वारा उठाइएका अन्य सबै करमा पनि राज्यहरूलाई आफ्नो शेयर पाउने हकदार थिए। उहाँले भन्नुभयो कि उक्त प्रणालीमा केन्द्र र राज्य सरकारको शेयर सधैँ हुँदै आएको छ र जीएसटी प्रणाली शुरू भएपछि मात्र यो पहिलोपटक आएको होइन। वरिष्ठ अधिवक्ताले बहस गर्नुभयो कि पुरानो प्रणालीमा केन्द्र सरकारले उठाएका सम्पूर्ण करको केही प्रतिशत राज्यहरूसँग बाँडिरहेको भए पनि, यहाँका अपिलकर्ताहरूजस्ता संस्थाहरूलाई शुल्क भुक्तानीबाट १००% छुट दिइँदै आएको थियो। उहाँले बहस गर्नुभयो कि नयाँ प्रणालीमा यसलाई निरन्तरता नदिनुको कुनै कारण छैन।

१०. श्री गणेशले यसो पनि बहस गर्नुभयो कि उक्त सन् २००३ को कार्यालय ज्ञापन पत्रमा उल्लेखित नीति सांविधिक प्रावधान वा कुनै ऐनअन्तर्गतको अधिसूचनाभन्दा उच्च स्तरमा रहन्छ र संघ यसको पालना गर्न बाध्य छ। उहाँले बहस गर्नुभयो कि गत जनवरी २००३ मा नै छुट अधिसूचनाहरू जारी गरिँदा पनि राज्यहरू र केन्द्र सरकारबीच यही बाँडफाँटको संरचना विद्यमान थियो।

११. श्री गणेशले यसो पनि बहस गर्नुभयो कि सीजीएसटी ऐनको धारा ११ अन्तर्गत सरकारसँग कर छुट दिने अधिकार छ र मामिलाको विशेष तथ्य र परिस्थितिमा संघ सरकारले त्यस्तो अधिकारको प्रयोग नगर्नुको कुनै कारण छैन।

१२. यसर्थ, वरिष्ठ अधिवक्ता श्री गणेशले बहस गर्नुभएको छ कि दिल्ली उच्च न्यायालयले लिएको दृष्टिकोण कानुनी रूपमा टिकाउ छैन। उहाँले बहस गर्नुभयो कि यी अपीलहरू स्वीकार गरिनुपर्छ र बाँकी अवधिको लागि सीजीएसटीको १००% रिफण्ड प्रदान गर्न केन्द्र सरकारलाई निर्देशन दिनुपर्छ।

१३. श्री गणेशले यस न्यायालयका निम्न मामिलाहरूको फैसलामा भरोसा गर्नुभएको छः ***बिहार राज्य र अरू विरुद्ध सुप्रभात स्टील लि. र अरू*** [१]***, झारखण्ड राज्य र अरू विरुद्ध टाटा कमिन्स लि. र अर्को*** [२]***, ल्लॉयड इलेक्ट्रिक र इन्जिनियरिङ लिमिटेड विरुद्ध हिमाचल प्रदेश राज्य र अरू*** [३]***, एमआरएफ लि., कोट्टायम विरुद्ध सहायक आयुक्त (मूल्याङ्कन) बिक्री कर र अरू*** [४]***, झारखण्ड राज्य र अरू विरुद्ध ब्रह्मपुत्र मेटालिक्स लि. र अरू*** [५]***, मैन्युएलसन्स होटेल्स प्रा.लि. विरुद्ध केरल राज्य र अरू*** [६] ***र पंजाब राज्य विरुद्ध नेस्ले इण्डिया लि. र अर्को*** [७]

१४. उहाँले विभिन्न उच्च न्यायालयहरूका फैसलाहरूमा पनि भरोसा गर्नुभयो। तर, यस न्यायालयका विभिन्न फैसलाहरूमा यो विषयको कानुन राम्रोसँग स्पष्ट भइसकेकोले उनीहरूलाई उल्लेख गर्न आवश्यक देखिएन।

१५. वरिष्ठ अधिवक्ता श्री वी. श्रीधरनले पनि बहस गर्नुभयो कि केन्द्र सरकारले पछाडि परेका क्षेत्रहरूमा औद्योगिक वृद्धि र रोजगारीलाई प्रवर्द्धन गर्ने नीति ल्याएको थियो। उहाँले बहस गर्नुभयो कि जीएसटी प्रणालीपछि पनि यसले उक्त नीतिलाई निरन्तरता दिनुपर्थ्यो। उहाँले बहस गर्नुभयो कि यदि केन्द्र सरकारले लाभलाई १००% बाट ५८% मा घटाएको छ भने, यसले २००३ को औद्योगिक नीतिमा गरिएको प्रतिज्ञालाई वास्तविक रूपमा कार्यान्वयन गर्न लाभको अवधि बढाउनु/बढाउनुपर्छ। उहाँले मानु/एससी/०९०६/२०२० को मामिलाको फैसलामा भरोसा गर्नुभएको छ ***[सन् २०२० को देवानी अपील नं. ३८६०-३८६२, मिति १.१२.२०२० मा फैसला भएको]*** [८] ***र भिडियो इलेक्ट्रोनिक्स प्रा.लि. र अर्को विरुद्ध पंजाब राज्य र अर्को*** [९] ***र भारत संघ विरुद्ध पलिवाल इलेक्ट्रिकल्स (प्रा) लि. र अर्को*** [१०]।

---

1. (१९९९) १ एसएसी ३१
2. (२००६) ४ एसएसी ५७
3. (२०१६) १ एसएसी ५६०
4. (२००६) ८ एसएसी ७०२
5. मनु/एससी/०९०६/२०२० [सिभिल अपिल नं. ३८६०-३८६२ को २०२० मा, १.१२.२०२० मा निर्णय]
6. (२०१६) ६ एसएसी ७६६
7. (२००४) ६ एसएसी ४६५

१६. श्री श्रीधरनले यसो पनि बहस गर्नुभएको छ कि सिक्किम उच्च न्यायालयले ***भारत संघ र अरू विरुद्ध भी.भी.एफ. लिमिटेड र अरू*** [१०] को मामिलाको यस न्यायालयको फैसलामा मात्र भरोसा गरेको छ। उहाँले बहस गर्नुभयो कि ***भी.भी.एफ. लिमिटेड र अरू (पहिले उल्लेखित)*** को मामिलाको विषय अधिसूचना खारेज गर्नुसँग सम्बन्धित थियो किनकि यसको दुरुपयोग भएको पाइएको थियो। उहाँले बहस गर्नुभयो कि वर्तमान मामिलाको वास्तविक अवस्था फरक छ र त्यसैले उच्च न्यायालयले रिट याचिका खारेज गर्नु गलत थियो।

१७. विपरीत रूपमा, वरिष्ठ सहायक महान्यायवादी ("छोटकरीमा एएसजी") श्री एन. वेंकटरमणले बहस गर्नुभएको छ कि यदि परिस्थितिमा ठूलो परिवर्तन भएको छ र ठूलो सार्वजनिक हित त्यस्तो खारेजीलाई आवश्यक बनाउँछ भने भारत संघद्वारा गरिएको प्रतिनिधित्वमा प्रतिज्ञात्मक रोकावट लागू हुन सक्दैन। उहाँले बहस गर्नुभयो कि संवैधानिक संशोधनको दृष्टिकोणबाट जीएसटीको नयाँ युग सुरु भएको छ। उहाँले बहस गर्नुभयो कि नयाँ युगले राज्यहरू र केन्द्रले बराबरी जिम्मेवारी बाँड्ने एकीकृत सार्वभौमसत्ताको सिद्धान्तलाई जोड दिन्छ। वरिष्ठ सहायक महान्यायवादीले बहस गर्नुभयो कि संविधानको धारा २७९ए जीएसटी परिषद्को स्थापनाको व्यवस्था गर्दछ। उहाँले बहस गर्नुभयो कि जीएसटी परिषद्मा (क) केन्द्रीय वित्त मन्त्री, (ख) राजस्व वा वित्तको हेरचाह गर्ने केन्द्रीय राज्यमन्त्री, र (ग) प्रत्येक राज्य सरकारद्वारा नामांकित वित्त वा करारोपणका मन्त्री वा अन्य कुनै मन्त्री रहन्छन्। उहाँले बहस गर्नुभयो कि जीएसटी परिषद्लाई संघ, राज्यहरू र स्थानीय निकायहरूद्वारा लगाइएका जीएसटीमा समाहित हुनुपर्ने करहरू, उपकरहरू र शुल्कहरूका सम्बन्धमा संघ र राज्यहरूलाई सिफारिस गर्ने अधिकार दिइएको छ। उहाँले बहस गर्नुभयो कि भारतको संविधानको धारा २७९ए को खण्ड (६) ले जीएसटी परिषद्लाई आफ्नो कार्यसम्पादन गर्दा जीएसटीको सुसंगत संरचना र वस्तु र सेवाहरूको एकीकृत राष्ट्रिय बजारको विकासको आवश्यकताद्वारा मार्गनिर्देशित हुनु पर्ने निर्देशन गरेको छ। उहाँले बहस गर्नुभयो कि संविधानको धारा २४६ए को खण्ड (१) अन्तर्गत संसद र राज्य विधायिकाहरू दुवैलाई संघ वा त्यस्ता राज्यहरूद्वारा लगाइने जीएसटीसम्बन्धी कानुन बनाउने अधिकार दिइएको छ, भने उक्त धाराको खण्ड (२) ले संसद्लाई अन्तर-राज्य व्यापार वा वाणिज्यको क्रममा वस्तुहरू वा सेवाहरू वा दुवैको आपूर्तिको सम्बन्धमा कानुन बनाउने अधिकार दिएको छ।

१८. यसर्थ, वरिष्ठ सहायक महान्यायवादीले बहस गर्नुभएको छ कि गत १ जुलाई २०१७ देखि जीएसटी आएसँगै एउटा ठूलो परिवर्तन भएको छ। वरिष्ठ सहायक महान्यायवादीको बहसअनुसार पहिलो परिवर्तन भनेको पहिलेको कर प्रणाली उद्गम-आधारित थियो भने नयाँ कर प्रणाली गन्तव्य-आधारित छ। पुरानो प्रणालीअन्तर्गत केन्द्रले १००% अङ्ग्रेजी शुल्क, सेवा कर, केन्द्रीय बिक्री कर आदि उठाउँथ्यो र राज्यहरूले १००% मूल्य अभिवृद्धि कर ("छोटकरीमा भ्याट") उठाउँथे। पुरानो कर प्रणालीअन्तर्गत राज्य करहरूमा एकरूपता थिएन भने नयाँ कर प्रणालीमा एकरूपता छ। नयाँ प्रणालीअन्तर्गत संघ र राज्यहरू संविधानका धारा २४६ए र २७९ए अन्तर्गत एउटै मञ्चमा आउँछन् र एकसाथ करारोपण गर्ने साझेदार बन्छन्। नयाँ प्रणालीअन्तर्गत राज्यहरू र संघ दुवैले एउटै दरमा कर लगाउँछन्। वरिष्ठ सहायक महान्यायवादीले बहस गर्नुभयो कि पुरानो र नयाँ प्रणालीमा एउटै साझा विशेषता भनेको केन्द्रले राज्यहरूलाई कोष प्रदान गरिरहनु हो।

१९. वरिष्ठ सहायक महान्यायवादीले यसो पनि बहस गर्नुभयो कि जीएसटी ऐनपछि मिति १८ जुलाई २०१७ मा

सन् २०१७ को अधिसूचना नं. २१ जारी गरिँदा पहिलेको अङ्ग्रेजी शुल्क प्रणालीअन्तर्गत प्रदान गरिएका छुटहरू खारेज गरिएका थिए। उहाँले बहस गर्नुभयो कि अपिलकर्ताहरूले उक्त अधिसूचनाको वैधतालाई चुनौती दिएका छैनन्। उहाँले यसो पनि बहस गर्नुभयो कि सीजीएसटी ऐनको धारा १७४ को उपधारा (२) को खण्ड (सी) को प्रावधानको दृष्टिकोणबाट छुटहरू स्वतः खारेज भएका थिए। अपिलकर्ताहरूले यसको वैधतालाई पनि चुनौती दिएका छैनन्। यसर्थ, उहाँले बहस गर्नुभयो कि यसको वैधतालाई चुनौती नदिई रिट याचिकाहरू दायर गर्न मिल्दैन। वरिष्ठ सहायक महान्यायवादीले बहस गर्नुभयो कि यद्यपि जीएसटी ऐनपछि केन्द्र सरकार कुनै पनि राहत दिन बाध्य थिएन, तर राम्रो भावनाको रूपमा र जीएसटी परिषद्को सिफारिसमा त्यस्ता औद्योगिक एकाइहरूलाई तिरेको सीजीएसटीको ५८% रिफण्ड गर्ने निर्णय लिइएको छ जसलाई छुट अधिसूचनाको लाभ पाउने हकदार थियो। उहाँले बहस गर्नुभयो कि यसो गर्न वित्त आयोगले संघको शेयर ५८% र राज्यहरूको ४२% निर्धारण गरेको सिफारिसको आधारमा गरिएको हो।

२०. वरिष्ठ सहायक महान्यायवादीले बहस गर्नुभएको छ कि संघको विरुद्धमा राहत माग्दै रिट याचिकाहरू गलतीसाथ दायर गरिएका छन्। उहाँले बहस गर्नुभयो कि यदि अपिलकर्ताहरूसँग कुनै दाबी छ भने त्यो उद्योगहरू अवस्थित राज्य सरकारहरूको विरुद्ध हुनुपर्नेछ। उहाँले बहस गर्नुभयो कि वास्तवमा जम्मू र कश्मीर सरकारले मिति २१ दिसम्बर २०१७ को अधिसूचनामार्फत संघको योजना वैध रहेसम्मको अवधिसम्म राज्यमा रहेका एकाइहरूलाई बाँकी ४२% जीएसटी रिफण्ड गर्ने निर्णय गरिसकेको छ। उहाँले बहस गर्नुभयो कि अपिलकर्ताहरूले राज्य सरकारहरूको विरुद्ध यस्तै राहत माग्नुपर्नेथियो। यसर्थ, उहाँको बहसअनुसार, भारत संघको विरुद्ध रिट याचिका दायर गर्न मिल्दैन।

२१. वरिष्ठ सहायक महान्यायवादीले यसो पनि बहस गर्नुभयो कि परमादेशको रिट जारी गर्न सकिने भनेको सांविधिक निकायको विरुद्धमा मात्र हुन्छ जब यो स्थापित हुन्छ कि सांविधिक निकायमाथि यस्तो कर्तव्य थोपरिएको छ र उक्त निकायले त्यस्तो कर्तव्य पालना गर्न असफल भएको छ। उहाँले बहस गर्नुभयो कि अपिलकर्ताहरू यो देखाउन सक्षम भएका छैनन् कि संघमाथि १००% जीएसटी रिफण्ड गर्नुपर्ने कर्तव्य थोपरिएको छ र त्यसैले वर्तमान अपीलहरू उपयुक्त हुने छैनन्।

२१. वरिष्ठ सहायक महान्यायवादीले यस न्यायालयका विभिन्न फैसलाहरूमा भरोसा गर्दै बहस गर्नुभएको छ कि ठूलो सार्वजनिक हितको दृष्टिकोणबाट संघलाई उक्त २००३ को कार्यालय ज्ञापन पत्रमा आफूले गरेको प्रतिज्ञाको पालना गर्न बाध्य गराउन सकिँदैन।

२२. आफ्नो बहसको समर्थनमा, वरिष्ठ सहायक महान्यायवादीले यस न्यायालयका निम्न मामिलाहरूको फैसलामा भरोसा गर्नुभएको छः भारत संघ र अरू विरुद्ध भीकेसी फुटस्टेप्स इण्डिया प्रा.लि.[११], भारत संघ र अर्को विरुद्ध मोहित मिनरल्स प्रा.लि. मार्फत निर्देशक [१२], भारत संघ र अरू विरुद्ध युनिकोर्न इण्डस्ट्रीज [१३],

अगस्टन टेक्सटाइल कलर्स लिमिटेड (अहिले अगस्टन टेक्सटाइल कलर्स प्रा.लि.) विरुद्ध उद्योग निर्देशक र अर्को [१४], कुलदीप सिंह विरुद्ध एनसीटी दिल्ली सरकार [१५], भारत संघ र अर्को विरुद्ध इन्टरनेशनल ट्रेडिङ को. र अर्को [१६], भारतको महालेखा परीक्षक, गयानप्रकाश, नयाँ दिल्ली र अर्को विरुद्ध के.एस. जगन्नाथन र अर्को [१७] र भारत संघ र अरू विरुद्ध भारत फोर्ज लि. र अर्को [१८]।

२३. जवाफी बहसमा, वरिष्ठ अधिवक्ता श्री एस. गणेशले बहस गर्नुभएको छ कि वरिष्ठ सहायक महान्यायवादीको राज्यहरूको विरुद्ध नभई केन्द्रको विरुद्ध उपचार खोज्नुपर्ने बहस निरर्थक छ। उहाँले बहस गर्नुभयो कि प्रतिज्ञा केन्द्र सरकारद्वारा गरिएको थियो, राज्य सरकारहरूद्वारा होइन। उहाँले बहस गर्नुभयो कि उक्त सन् २००३ को कार्यालय ज्ञापन पत्रलाई व्यवसायीको दृष्टिकोणबाट बुझ्नुपर्छ जसलाई व्यावसायिक प्रतिनिधित्व गरिएको थियो। "प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष करबाट छुट" शब्दावलीलाई पूर्ण अर्थ दिनुपर्छ। उहाँले बहस गर्नुभयो कि सीजीएसटी ऐनको धारा १७४(२)(सी) को प्रावधानलाई वर्तमान मामिलामा साधारण व्यवसायीको दृष्टिकोणबाट हेर्दा लागू गर्न मिल्ने छैन।

<u>विचारणा</u>

२४. यो विवादरहित छ कि भारत संघले उक्त सन् २००३ को कार्यालय ज्ञापन पत्रमार्फत एउटा नीति तय गरेको थियो। यो पनि विवादरहित छ कि उक्त नीतिअनुसार केन्द्र सरकारले औद्योगिक एकाइहरूलाई व्यावसायिक उत्पादन शुरू गरेको मितिबाट १० वर्षसम्मको अवधिको लागि पूर्ण अङ्ग्रेजी शुल्क भुक्तानीबाट १००% छुट प्रदान गरिनेछ भनेको थियो। यी प्रोत्साहनहरू नयाँ औद्योगिक एकाइहरू र महत्वपूर्ण विस्तारमा जान लागेका विद्यमान औद्योगिक एकाइहरूमा लागू हुन्थे। यसरी, यो स्पष्ट छ कि उक्त सन् २००३ को कार्यालय ज्ञापन पत्रमार्फत संस्थाहरूलाई स्पष्ट प्रतिज्ञा गरिएको थियो कि यदि उनीहरूले उत्तराखण्ड र हिमाचल प्रदेशमा नयाँ औद्योगिक एकाइ स्थापना गरे वा आफ्ना विद्यमान औद्योगिक एकाइहरूको महत्वपूर्ण विस्तार गरे भने उनीहरूलाई १००% कर छुटको हकदार हुनेछन्।

२५. यो नोट गर्नुपर्ने कुरा छ कि त्यसपछि एउटा महत्वपूर्ण विकास भयो। १०१औं संशोधन ऐनद्वारा पहिलेको करारोपण प्रणालीमा ठूलो परिवर्तन आयो। देशभरि एकरूप कर संरचना अपनाइएको छ। जीएसटी परिषद् गठन गरिएको छ, जसलाई जीएसटीसम्बन्धी संघ र राज्यहरूलाई सिफारिस गर्ने अधिकार छ। संघ र सबै राज्यहरू विभिन्न करहरू लगाउनेमा साझेदार बनेका छन्। १०१औं संशोधन ऐनलाई कार्यान्वयन गर्न सीजीएसटी ऐन जारी गरिएको छ।

२६. सीजीएसटी ऐनको धारा १७४ को सान्दर्भिक भाग यसरी छः

"१७४. खारेज र बचत।—(१) यस ऐनमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक, यस ऐन प्रारम्भ भएको मितिदेखि केन्द्रीय उत्पादन शुल्क ऐन, १९४४ (१९४४ को १) (संविधानको सातौं अनुसूचीको संघीय सूचीको प्रविष्टि ८४ मा समावेश गरिएका वस्तुहरूको हकमा बाहेक), औषधीय र प्रसाधन तयारीहरू (उत्पादन शुल्क) ऐन, १९५५ (१९५५

को १६), अतिरिक्त उत्पादन शुल्क (विशेष महत्वका वस्तुहरू) ऐन, १९५७ (१९५७ को ५८), अतिरिक्त उत्पादन शुल्क (वस्त्र र वस्त्र वस्तुहरू) ऐन, १९७८ (१९७८ को ४०), र केन्द्रीय उत्पादन शुल्क महसुल ऐन, १९८५ (१९८६ को ५) (यसपछि "खारेजीकृत ऐनहरू" भनिनेछ) यसद्वारा खारेज गरिएका छन्। (२) उक्त ऐनहरूको खारेजी र वित्त ऐन, १९९४ (१९९४ को ३२) (यसपछि "यस्तो संशोधन" वा "संशोधित ऐन" भनिनेछ, जे लागू हुन्छ) को उपधारा (१) वा धारा १७३ मा उल्लिखित हदसम्म संशोधनले—

(क) .....

(ख) .....

(ग) संशोधित ऐन वा खारेजीकृत ऐनहरू वा त्यस्ता खारेजीकृत वा संशोधित ऐनहरू अन्तर्गतका आदेशहरू अन्तर्गत प्राप्त, उपार्जित वा परिणत कुनै पनि अधिकार, विशेषाधिकार, दायित्व वा दावीलाई असर गर्ने छैन:

तर लगानीको विरुद्ध प्रोत्साहनको रूपमा अधिसूचना मार्फत प्रदान गरिएको कुनै पनि कर छुटले विशेषाधिकारको रूपमा निरन्तरता पाउने छैन यदि उक्त अधिसूचना नियुक्त दिनमा वा त्यसपछि खारेज गरिएमा; वा"

यसरी देख्न सकिन्छ कि धारा १७४ को खण्ड (१) अन्तर्गत केन्द्रीय उत्पादन शुल्क ऐन, १९४४ सहित विभिन्न ऐनहरू खारेज गरिएका छन्। तर धारा १७४ को उपधारा (२) को खण्ड (ग) ले व्यवस्था गरेको छ कि उक्त ऐनहरूको खारेजीले संशोधित ऐन वा खारेजीकृत ऐनहरू वा त्यस्ता खारेजीकृत वा संशोधित ऐनहरू अन्तर्गतका आदेशहरू अन्तर्गत प्राप्त, उपार्जित वा परिणत कुनै पनि अधिकार, विशेषाधिकार, दायित्व वा दावीलाई असर गर्ने छैन। तथापि, त्यसको प्रावधान स्पष्ट र विशिष्ट छ। यसले स्पष्ट रूपमा व्यवस्था गरेको छ कि लगानीको विरुद्ध प्रोत्साहनको रूपमा अधिसूचना मार्फत प्रदान गरिएको कुनै पनि कर छुटले विशेषाधिकारको रूपमा निरन्तरता पाउने छैन यदि उक्त अधिसूचना नियुक्त दिनमा वा त्यसपछि खारेज गरिएमा।

२७. यसरी देख्न सकिन्छ कि जरी धारा १७४ को उपधारा (२) को खण्ड (सी) को पहिलो भागले संशोधित ऐन वा खारेजीकृत ऐनहरू अन्तर्गत कुनै पनि अधिकार, विशेषाधिकार, दायित्व, आदिलाई संरक्षण गर्दछ, तर त्यसको प्रावधानले उक्त अधिसूचना नियुक्त दिनमा वा त्यसपछि खारेज गरिएमा लगानीको विरुद्ध प्रदान गरिएको कुनै पनि कर छुटले विशेषाधिकारको रूपमा निरन्तरता पाउने छैन भन्ने प्रावधान गर्दछ। स्वीकार्य रूपमा, अधिसूचना नं. २१/२०१७ मिति १८ जुलाई २०१७ मार्फत विभिन्न पहिलेका क्षेत्रमा आधारित छुट अधिसूचनाहरू खारेज गरिएका छन्। यसरी स्पष्ट छ कि सन् २००३ को अधिसूचना अन्तर्गत प्रदान गरिएको लाभ सीजीएसटी ऐनको धारा १७४ को उपधारा (२) को खण्ड (सी) को प्रावधानअनुसार जारी गरिएको अधिसूचनाको दृष्टिकोणबाट खारेज भएको छ।

२८. यसर्थ, विचारणा गर्नुपर्ने प्रश्न यो हुनेछ कि पछिल्लो कानूनले पहिलेको कानूनअन्तर्गत प्रदान गरिएको लाभलाई खारेज गर्ने व्यवस्था गरेको भए पनि के संघ सरकारलाई पहिलेको अधिसूचनामार्फत आफूले गरेको प्रतिनिधित्वको पालना गर्न बाध्य गराउन सकिन्छ। अर्को शब्दमा, विचार गर्नुपर्ने प्रश्न यो हुनेछ कि के कानूनको विरुद्ध प्रतिज्ञात्मक रोकावटको सिद्धान्त लागू हुन सक्छ।

<u>न्यायिक पूर्वनिर्णयहरू</u>

२९. विरोधाभाषी बहसहरूलाई विचार गर्न यस न्यायालयका विभिन्न पहिलेका प्रामाणिक निर्णयहरूलाई पनि उल्लेख गर्नु आवश्यक हुनेछ।

३०. प्रतिज्ञात्मक रोकावटको विषयलाई विचारणा गर्ने यस न्यायालयको पहिलेका एक फैसला भारत संघ र अरू विरुद्ध म/स इन्डो-अफगान एजेन्सीज लि. [१९] को फैसलामा भारी भरोसा गरिएको छ। उक्त मामिलामा, वस्त्र आयुक्तले गत १० अक्टोबर १९६२ मा उनी वस्तुको निर्यातकर्ताहरूलाई प्रोत्साहन प्रदान गर्ने निर्यात प्रवर्द्धन योजना नामक एउटा योजना प्रकाशित गरेका थिए। उक्त योजनालाई गत १ जनवरी १९६३ को व्यापार सूचनामार्फत अफगानिस्तानमा उनी वस्तुको निर्यातलाई समेत विस्तार गरिएको थियो। उक्त योजनाको अनुसरणमा, निर्यातकर्ताहरू आफ्नो निर्यातको एफओबी (बोर्डमा मालसामान) मूल्यको १००% बराबरको कच्चा पदार्थ आयात गर्न हकदार थिए। तथापि, सक्षम अधिकारीले इन्डो-अफगान एजेन्सीज लि.लाई आंशिक रूपमा मात्र आयात अधिकार प्रमाणपत्र जारी गरेको थियो। त्यसैले इन्डो-अफगान एजेन्सीज लि.ले अधिकारीहरूलाई प्रतिनिधित्व गरेको थियो। अधिकारीहरूले प्रतिक्रिया नदिएपछि पंजाब उच्च न्यायालयमा रिट दायर गरिएको थियो। उच्च न्यायालयले निर्यात प्रवर्द्धन योजनाले स्पष्ट रूपमा "निर्यात गरिएका वस्तुहरूको एफओबी मूल्यको १००% बराबरको मूल्यको सामग्री आयात गर्न प्रमाणपत्र प्रदान गर्ने" व्यवस्था गरेको देखायो। त्यसैले उच्च न्यायालयले त्यहाँका रिट निवेदकहरू एफओबी मूल्यको १००% बराबरको रकमको आयात इजाजतपत्र प्राप्त गर्न हकदार रहेको ठहर गर्यो। उच्च न्यायालयको फैसलालाई यस न्यायालयमा चुनौती दिइएको थियो। यस न्यायालयसमक्ष रहेको एउटा मामिला प्राकृतिक न्यायका सिद्धान्तको उल्लंघनसँग सम्बन्धित थियो। यस न्यायालयले प्रतिज्ञात्मक रोकावटको विषयलाई पनि विचारणा गरेको थियो। यस न्यायालयले निम्नानुसार फैसला गरेको थियो:

"१५. यी मामिलाहरूमा यसरी स्पष्ट रूपमा निर्णय गरिएको थियो कि जहाँ कुनै व्यक्तिले निर्यात प्रवर्द्धन योजनामा गरिएको प्रतिनिधित्वमा भरोसा गरी काम गरेको छ कि निर्यात गरिएका वस्तुहरूको मूल्यसम्मको आयात इजाजतपत्र जारी गरिनेछ र उसले वस्तुहरू निर्यात गरिसकेको छ भने, त्यस्तो योजनाद्वारा अनुमति दिइएको अधिकतम मूल्यसम्मको आयात इजाजतपत्रको उसको दाबीलाई मनपरी ढंगले अस्वीकार गर्न सकिँदैन। निर्यात गरिएका वस्तुहरूसम्बन्धी निर्यातकर्ताको दुराचारको आधारमा वा कठिन विदेशी विनिमय अवस्था जस्ता विशेष विचारणाहरू वा राज्यको सामान्य हितसँग सम्बन्धित अन्य कुराहरूका आधारमा आयात प्रमाणपत्रको रकममा कमी गर्न सकिन्छ। वर्तमान मामिलामा, योजनाले निर्यात गरिएका वस्तुहरूको

मूल्यसम्मको होइन, बरु मूल्यको आयात अधिकार प्रदान गर्ने व्यवस्था गरेको छ। यसर्थ, सामान्य रूपमा वस्त्र आयुक्तले निर्यात गरिएका वस्तुहरूको पूर्ण मूल्यको आयात प्रमाणपत्र जारी गर्नुपर्नेथियो: उसले योजनाको दफा १० ले परिकल्पना गरेबमोजिम छानबिन गरेपछि मात्र त्यस रकममा कमी गर्न सक्थ्यो...।"

३१. यसरी देख्न सकिन्छ कि म/स इन्डो-अफगान एजेन्सीज लि. (पहिले उल्लेखित) को मामिलामा विचारणा गरिनुपर्ने विषय निर्यात प्रवर्द्धन योजनाको विपरीत रिट निवेदकको दाबीलाई मनपरी रूपमा घटाउनुसँग सम्बन्धित थियो। पछिल्लो ऐनमार्फत विधायिकाले पहिलेको योजनाअन्तर्गत प्रदान गरिएको लाभ फिर्ता लिन पाउने किनपाउने भन्ने विषय उक्त मामिलामा विचारणा हुन सकेको थिएन।

३२. सेन्चुरी स्पिनिङ र मैन्युफ्याक्चरिङ कम्पनी लि. र अर्को विरुद्ध द उल्हासनगर म्युनिसिपल काउन्सिल र अर्को20 को मामिलामा यस न्यायालयले त्यस्तो विषयलाई विचारणा गरेको थियो जहाँ म्युनिसिपालिटीले अपिलकर्तालाई आफ्नो शुल्क लगाउको मितिबाट ७ वर्षसम्मको अवधिको लागि अङ्ग्रेजी शुल्क भुक्तानीबाट छुट दिने सहमति गरेको थियो। तथापि, त्यसपछि म्युनिसिपालिटीले अपिलकर्तालाई अङ्ग्रेजी शुल्क लगाउन खोजेको थियो। यस न्यायालयले यसरी टिप्पणी गरेको थियो:

> "१२. यदि हाम्रो नवजात प्रजातन्त्रलाई फस्टाउनु छ भने जनता र सार्वजनिक निकायहरूका लागि फरक-फरक आचरणका मापदण्डहरू अनुमति दिन सकिँदैन। हाम्रो फैसलाअनुसार, कुनै पनि सार्वजनिक निकाय आफूले गरेको प्रतिनिधित्वमा भरोसा गरी आफ्नो स्थिति परिवर्तन गरेका नागरिकप्रति आफ्नो दायित्व पूरा गर्नबाट छुट पाउने छैन, जसमा उसको हानि भएको छ।"

३३. म. रामनाथ पिल्लाई विरुद्ध केरल राज्य र अर्को [२१] को मामिलामा यस न्यायालयको संविधान पीठले पदहरू खारेज गर्नेसम्बन्धी राज्यको विरुद्ध रोकावट लाग्ने नलाग्ने प्रश्नलाई विचारणा गरेको थियो। संविधान पीठले यसरी टिप्पणी गरेको थियो:

> "३७. पदहरू खारेज गर्नेसम्बन्धी राज्यको विरुद्ध कुनै रोकावट लाग्न सक्दैन भन्ने उच्च न्यायालयको निष्कर्ष सही थियो। अपिलकर्ता रामनाथ पिल्लाईलाई थाहा थियो कि पद अस्थायी थियो। अमेरिकी विधिशास्त्रमा पृष्ठ ७८३ को अनुछेद १२३ मा यसरी भनिएको छ "सामान्यतया, राज्यमाथि व्यक्ति वा निजी कम्पनीमा जस्तो रोकावट लाग्दैन। अन्यथा, यसले सरकारमा आफ्नो शक्तिको दाबी गर्न असमर्थ हुन सक्छ। यसर्थ, सामान्य नियमअनुसार रोकावटको सिद्धान्तलाई राज्यको सरकारी, सार्वजनिक वा सार्वभौम क्षमतामा लागू गरिने छैन। तथापि, जहाँ ठगी वा स्पष्ट अन्याय रोक्न आवश्यक छ, त्यहाँ राज्यमाथि रोकावटको प्रयोग

गर्ने अपवादको उदय हुन्छ।" अपिलकर्ता रामनाथ पिल्लाईद्वारा दाबी गरिएको रोकावट यसमा आधारित थियो कि उसले सम्झौता गरेको थियो र त्यसैले आफ्नो स्थिति परिवर्तन गर्दा हानि व्यहोरेको थियो। उच्च न्यायालयले सही ठहर गरेको थियो कि न्यायालयहरूले रोकावटको सिद्धान्तको संचालनलाई बाहिर गर्छन्, जब यो पाइन्छ कि जसको विरुद्ध रोकावटको बहस गरिएको छ, उसले सार्वजनिक हितको विरुद्ध रोकावट सही ढंगले संचालन हुन सक्दैन।"

[जोड दिइएको]

३४. यसरी स्पष्ट देख्न सकिन्छ कि संविधान पीठले अमेरिकी विधिशास्त्रमा उल्लेखित यस कथनलाई स्वीकार गरेको छ कि रोकावटको सिद्धान्तलाई राज्यको सरकारी, सार्वजनिक वा सार्वभौम क्षमतामा लागू गरिने छैन। तथापि, राज्यमाथि उक्त सिद्धान्तको प्रयोगको अपवाद त्यहाँ लागू हुन्छ जहाँ ठगी वा स्पष्ट अन्याय रोक्न आवश्यक हुन्छ।

३५. यस न्यायालयको अर्को संविधान पीठले केरल राज्य र अर्को विरुद्ध द ग्वालियर रेयन सिल्क मैन्युफ्याक्चरिङ (डब्ल्यूभीजी) को. लि. आदि [२२] को मामिलामा पहिलेको कानूनमा व्यवस्था गरिएअनुसार वन जमिनको अधिग्रहणको लागि क्षतिपूर्तिको अधिकारलाई पछिल्लो कानूनद्वारा खारेज गरिएको अवस्थामा प्रतिज्ञात्मक रोकावटको लागू हुने नहुने विषयलाई विचारणा गरेको थियो। संविधान पीठले यसरी फैसला गरेको थियो:

"३८. दोषपूर्ण विधायन भएको देखाउन प्रयास गर्दै, केरल निजी वन अधिग्रहण विधेयक, १९६८ सन् १९६८ को एलए विधेयक नं. ३३ को सन्दर्भ दिइयो, जसले अधिग्रहणको लागि क्षतिपूर्ति भुक्तानी गर्ने व्यवस्था गरेको थियो। त्यो विधेयकलाई खारेज गरिएको र क्षतिपूर्ति नदिई विशाल वन जमिनहरू अधिग्रहण गर्ने स्पष्ट उद्देश्यले वर्तमान ऐन जारी गरिएको दाबी गरियो। हामी यस्तो तर्कलाई स्वीकार गर्न सक्दैनौं। वास्तवमा प्रश्न पहिलो, आक्षेपित ऐन पारित गर्ने विधायिकाको क्षमताको हो र दोस्रो, ऐन संवैधानिक छ कि छैन भन्ने हो, अर्थात् यसलाई धारा ३१-ए(१) द्वारा संरक्षित गरिएको छ। विधायिकाको क्षमताको सम्बन्धमा हामीसमक्ष कुनै आपत्ति उठाइएको छैन। यसको संवैधानिकताको सम्बन्धमा हामीले देखाएका छौं कि ऐनले कृषि सुधारको कार्यान्वयनको एक कदमको रूपमा सरकारमा वनहरूको जानमानी अधिकार हस्तान्तरण गर्ने उद्देश्य राखेको छ। यदि विधायिकाले यसलाई संवैधानिक रूपमा गर्न सक्छ भने, पहिलेको चरणमा सरकारले निजी वन मालिकहरूलाई क्षतिपूर्ति दिने विचारलाई खेलाएको थियो भन्ने कुरा धेरै महत्वपूर्ण हुँदैन। जसरी पहिले नै औंल्याइएको छ, आक्षेपित ऐनको प्रमुख उद्देश्य कृषि समुदायको हितका लागि वनको केही भागहरूको आरक्षण गरेपछि कृषि प्रयोजनका लागि वन जमिनहरूको वितरण गर्नु हो। यस्तो कदमले वास्तवमा दीर्घकालमा कृषि समुदायको हितको विपरीत हुन सक्ने भन्ने आशंका व्यक्त गरिएको छ। निस्सन्देह, अव्यवस्थित वनोन्मूलनले अत्यन्त दुःखद परिणामहरू ल्याउन सक्छ। तर हामीसँग यस्तो विषयमा राय व्यक्त गर्नको लागि कुनै सामग्री छैन। ऐनमा परिकल्पित जस्तो योजनाको तुलनात्मक फाइदा र सम्भावित वनोन्मूलनको नोक्सानीलाई तौलिने कुरा विधायिकाको हो। धेरै अनिश्चितताहरू छन्, जसको लागि हामीसँग कुनै सुरक्षित मार्गदर्शन छैन। विधायिकालाई आफ्ना जनताको आवश्यकता थाहा छ र वर्तमान फाइदाहरूलाई सम्भावित भावी नोक्सानीहरूसँग तौलिने छ भन्ने अनुमान गरिन्छ। यदि जमिनमा चाप छ र विधायिकालाई लाग्छ कि केही क्षेत्रहरूमा वन जमिनहरू समग्र रूपमा समुदायलाई धेरै नोक्सानी नगरी सजिलैसँग प्रयोग गर्न सकिन्छ र कृषक जनसंख्याको ठूलो हिस्सालाई बसोबास गर्न सकिन्छ भने, विधायिकामा निहित संवैधानिक शक्तिहरू अन्तर्गत उपयुक्त कानून बनाउन पूर्ण रूपमा खुला छ, र यदि कानून संवैधानिक

रूपमा वैध छ भने, लामो समयसम्म विधायनले आशिष होइन, श्राप देखा पर्नेछ भन्ने आधारमा यस न्यायालयले यसलाई खारेज गर्न सक्दैन।

३६. सन् १९७२ को देवानी अपील नं. १३९८ मा प्रतिवादीको तर्फबाट उपस्थित श्री मेनोनले आफ्नो ग्राहक कम्पनीको मामिलामा विशिष्ट इक्विटेबल रोकावटको बहस गरे। यस्तो देखिन्छ कि सरकारले कच्चा पदार्थ आपूर्ति गर्ने बाँधिएको थियो भन्ने बुझाइमा कम्पनीले केरलमा रेयन कपडा पल्पको उत्पादनको लागि स्थापना गरेको थियो। पछि सरकार सामग्री आपूर्ति गर्न असमर्थ भयो र कम्पनीले कच्चा पदार्थ आपूर्ति गर्नको लागि निजी वन जमिनहरू खरिद गरेमा सरकारले ६० वर्षसम्म निजी वन अधिग्रहणको लागि कानून नबनाउने भनी सम्झौता गरेको थियो। त्यसरी नै, कम्पनीले निलम्भुरी कोविला कन्नन् इस्टेटबाट ७५ लाख रुपैयाँमा ३०,००० एकड निजी वन जमिनहरू खरिद गरेको थियो र यसरी कम्पनीको हकमा कानून नबनाउने सम्झौतालाई इक्विटेबल रोकावटको रूपमा राज्यको विरुद्ध लागू गर्नुपर्ने तर्क गरिएको थियो। हामीलाई यो देखिँदैन कि कसरी सरकारको सम्झौताले सार्वजनिक हितको लागि प्रयोग गरिने विधायकीय शक्तिलाई रोक्न सक्छ।

उच्च न्यायालयले सही ठहर गरेको छ कि सार्वजनिक हितका लागि प्रयोग गरिने विधायकीय शक्तिको सरकारले पन्छाउनु आफैंमा कम्पनीलाई फाइदा हुन सक्दैन वा सरकारको विरुद्ध इक्विटेबल रोकावटको रूपमा संचालन हुन सक्दैन।" [जोड दिइएको]

३९. यसरी देख्न सकिन्छ कि यस न्यायालयले यसरी निष्कर्ष निकालेको छ कि विधायिकालाई आफ्ना जनताको आवश्यकता थाहा छ र वर्तमान फाइदाहरूलाई सम्भावित भावी नोक्सानीहरूसँग तौलिने छ भन्ने अनुमान गरिन्छ। यदि विधायिकाद्वारा नयाँ ऐन संवैधानिक रूपमा जारी गरिएको छ भने पहिलेको चरणमा सरकारले निजी वन मालिकहरूलाई क्षतिपूर्ति दिने विचारलाई खेलाएको थियो भन्ने कुरा महत्वपूर्ण हुने छैन। जीएसटी ऐन संसदद्वारा वैध रूपमा जारी गरिएको ऐन हो भन्ने कुरामा विवाद छैन। रिट निवेदक कम्पनीले राज्य सरकारसँग ६० वर्षसम्म वन जमिन अधिग्रहण गर्न कानून नबनाउने सम्झौता गरेकोमा ३०,००० एकड निजी जमिन खरिद गरेको तर्क पनि गरिएको थियो। त्यहाँ यसो पनि बहस गरिएको थियो कि इक्विटेबल रोकावटको सिद्धान्त लागू गर्दा सरकार सम्झौताको विपरीत कानून बनाउनबाट रोकिएको थियो। उक्त बहसलाई अस्वीकार गर्दै, जब विधायिकाले सार्वजनिक हितको लागि आफ्नो शक्तिको प्रयोग गर्दछ भने, पहिलेको प्रतिनिधित्व सरकारको विरुद्ध इक्विटेबल रोकावटको रूपमा संचालन हुने छैन भन्ने निष्कर्ष निकालिएको थियो।

४०. यस न्यायालयको चार न्यायाधीशको पीठले एक्साइज कमिश्नर, यू.पी. इलाहाबाद र अरू विरुद्ध राम कुमार र अरू23 को मामिलामा त्यस्तो विषयलाई विचारणा गरेको थियो जहाँ नीलामीको समयमा सरकारद्वारा बिक्री गरिएका देशी मदिरा बिक्री गर्न दिइएका इजाजतपत्रहरूमा बिक्री कर लगाउनुबाट छुट दिइएको थियो। तथापि, पछिल्लो अधिसूचनाद्वारा देशी मदिरा बिक्रीमा बिक्री कर लगाउने व्यवस्था गरिएको थियो। यस न्यायालयले

राज्यलाई यसो गर्नबाट रोकिएको थियो भन्ने बहसलाई स्पष्ट रूपमा अस्वीकार गरेको थियो। यस न्यायालयले म. रामनाथ पिल्लाई (पहिले उल्लेखित) र द ग्वालियर रेयन सिल्क मैन्युफ्याक्चरिङ (डब्ल्यूभीजी) को. लि. आदि (पहिले उल्लेखित) को मामिलाहरूमा पहिलेको संविधान पीठको फैसलामा भरोसा गरेको थियो। यसले यसो फैसला गरेको थियो कि सरकारका कुनै पनि अधिकारीद्वारा राजाको तर्फबाट दिइएको प्रतिज्ञाले राजालाई सांविधिक प्रतिबन्ध लागू गर्नबाट रोक्न सक्दैन। यसले सरकार वा यसको हस्तान्तरणकर्ताको विरुद्ध रोकावट लाग्दैन भन्ने कानुनी अवस्थालाई पुनरावलोकन गरेको थियो।

४१. द बिहार ईस्टर्न गंगेटिक फिशरमेन को-अपरेटिभ सोसाइटी लि. विरुद्ध सिपाही सिंह र अरू24 को मामिलामा राज्य सरकारले सन् १९७६-७७ र १९७७-७८ को वर्षको लागि जलकरको बन्दोबस्त सिपाही सिंहसँग नै रहने निर्देशन दिएको थियो। तथापि, बिहार ईस्टर्न गंगेटिक फिशरमेन को-अपरेटिभ सोसाइटी लि.ले गरेको प्रतिनिधित्वमा राज्य सरकारले केही शर्तहरूमा उक्त सम्बन्धित वर्षहरूको लागि जलकरको बन्दोबस्त उक्त सोसाइटीसँग हुने निर्देशन दिएको थियो। सिपाही सिंहले प्रतिज्ञात्मक रोकावटको सिद्धान्तमा भरोसा गर्दै रिट याचिका दायर गरेका थिए, जसलाई उच्च न्यायालयले स्वीकार गरेको थियो। उच्च न्यायालयको फैसलालाई उल्टाउँदै, यस न्यायालयको तीन न्यायाधीशको पीठले यसरी टिप्पणी गरेको थियो:

"१३. प्रतिज्ञात्मक रोकावटको सिद्धान्तलाई पनि वर्तमान मामिलामा लागू गर्न सकिँदैन, किनकि यो राम्रोसँग स्थापित भइसकेको छ कि सार्वभौम विधायकीय र कार्यकारी (कार्यकारिणी) कार्यहरूको प्रयोगमा सरकारको विरुद्ध कुनै पनि रोकावट हुन सक्दैन। (हेर्नुहोस् एक्साइज कमिश्नर, यू.पी. इलाहाबाद विरुद्ध राम कुमार [(१९७६) ३ एससीसी ५४० : १९७६ एससीसी (क्याक्स) ३६० : एआईआर १९७६ एससी २२३७])" [जोड दिइएको]

४२. यसरी स्पष्ट छ कि द बिहार ईस्टर्न गंगेटिक फिशरमेन को-अपरेटिभ सोसाइटी लि. (पहिले उल्लेखित) पनि त्यस्तो अधिकार हो जसले सरकारको सार्वभौम, विधायकीय र कार्यकारी कार्यहरूको प्रयोगमा कुनै पनि रोकावट हुन सक्दैन भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ। उक्त मामिलामा म/स इन्डो-अफगान एजेन्सीज लि. (पहिले उल्लेखित) को मामिलाको यस न्यायालयको फैसलामा भरोसा गरिएको थियो। यसलाई भिन्न देखाउँदै, यस न्यायालयले यसरी टिप्पणी गरेको थियो:

> "१४. प्रतिवादी १ का अधिवक्ताद्वारा भारी भरोसा गरिएको भारत संघ विरुद्ध इन्डो-अफगान एजेन्सीज लि. [एआईआर १९६८ एससी ७१८ : (१९६८) २ एससीआर ३६६ : (१९६८) २ एससीजे ८८९] को यस न्यायालयको फैसला स्पष्ट रूपमा फरक छ। त्यस मामिलामा, वर्तमान मामिलाको विपरीत, प्रतिवादीहरूले कुनै सम्झौतागत अधिकार लागू गराउन खोजेका थिएनन्। उनीहरू केवल उनी वस्त्र र वस्तुहरूका निर्यातकर्ताहरूलाई प्रोत्साहनको रूपमा निर्यातको एफओबी मूल्यको १००% बराबरको कुल रकमको कच्चा पदार्थ आयात गर्न अधिकार प्रमाणपत्र प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्ने निर्यात प्रवर्द्धन योजनाका शर्तहरूद्वारा

वस्त्र आयुक्तमाथि थोपरिएको दायित्वको पालना गराउन खोजेका थिए। उनीहरूको दाबी सरकारको तर्फबाट उल्लिखित योजनामा गरिएको प्रतिनिधित्वका कारण उनीहरूको पक्षमा उत्पन्न इक्विटीमा आधारित थियो, उनीहरूद्वारा अफगानिस्तानमा उनी वस्तुहरूको निर्यात गर्दा त्यस प्रतिनिधित्वमा भरोसा गरिएको थियो र उनीहरूलाई सूचना नदिई नै वस्त्र आयुक्तद्वारा आयात अधिकारको अपव्यय गरिएको थियो।" [जोड दिइएको]

४३. त्यसपछि, यस न्यायालयको दुई न्यायाधीशको पीठले मोतिलाल पदमपत सुगर मिल्स को. लि. विरुद्ध उत्तर प्रदेश राज्य र अरू [२५] को मामिलामा फेरि रोकावटको विषयलाई विचारणा गरेको थियो। उक्त मामिलामा, राज्य सरकारले नयाँ औद्योगिक एकाइहरूलाई बिक्री करबाट छुट दिइने प्रतिनिधित्व गरेको थियो। राज्य सरकारको प्रतिज्ञामा भरोसा गर्दै, उक्त मामिलाका अपिलकर्ताले यस न्यायालयसमक्ष आफ्नो औद्योगिक एकाइ स्थापना गरेका थिए। तथापि, पछि सरकारले उक्त रियायत खारेज गर्ने निर्णय गरेको थियो। यद्यपि उक्त मामिलाको तथ्यमा यस न्यायालयले अपिलकर्तालाई प्रतिवादीद्वारा गरिएको प्रतिज्ञामा भरोसा गरी आफ्नो स्थिति परिवर्तन गरेको र त्यसैले राज्यले उक्त प्रतिज्ञाबाट पिछाडि हट्न नसक्ने ठहर गरेको थियो, अपीललाई स्वीकार गर्दै यसरी टिप्पणी गरेको थियो:

"२८। ...विधायकीय शक्तिको प्रयोगको विरुद्ध पनि कुनै प्रतिज्ञात्मक रोकावट हुन सक्दैन। विधायिकालाई कहिल्यै पनि प्रतिज्ञात्मक रोकावटको सिद्धान्तको शरणमा गई आफ्नो विधायकीय कार्यसम्पादनबाट रोक्न सकिँदैन। हेर्नुहोस् केरल राज्य विरुद्ध ग्वालियर रेयन सिल्क मैन्युफ्याक्चरिङ को. लि. [(१९७३) २ एससीसी ७१३, ७३० (अनुछेद ३९) : (१९७४) १ एससीआर ६७१, ६८८]" [जोड दिइएको]

४४. त्यसपछि म/स जित राम शिव कुमार र अरू विरुद्ध हरियाणा राज्य र अरू [२६] को मामिलाको यस न्यायालयको फैसला आउँछ। उक्त मामिलामा, नगर समितिले एउटा साना मण्डी स्थापना गरेको थियो र मण्डीमा बिक्रीको लागि जग्गाहरूका खरिदकर्ताहरूलाई उक्त मण्डीभित्र आयातित वस्तुहरूमा अड्ग्रेजी शुल्क तिर्नुपर्ने छैन भन्ने निर्णय गरेको थियो। त्यसपछि, नगर समितिले अड्ग्रेजी शुल्क लगाउन थालेको थियो। नगर समितिको उक्त कार्यलाई चुनौती दिँदै उच्च न्यायालयमा रिट याचिका दायर गरिएको थियो। उच्च न्यायालयले उक्त रिट याचिकालाई खारेज गरेको थियो। उक्त मामिलामा यस न्यायालयको दुई न्यायाधीशको पीठले विभिन्न अन्य अधिकारक्षेत्रका न्यायालयहरू र यस न्यायालयकै पहिलेका फैसलाहरूको सन्दर्भ दिँदै यसरी टिप्पणी गरेको थियो:

"४०. राज्यको विरुद्ध प्रतिज्ञात्मक रोकावटको सिद्धान्तको बहसको क्षेत्रलाई यसरी संक्षेप गर्न सकिन्छ:

(१) राज्यको विधायकीय कार्यहरूको प्रयोगको विरुद्ध प्रतिज्ञात्मक रोकावटको बहस उपलब्ध हुँदैन।

(२) कानुनअन्तर्गत आफ्नो कार्यसम्पादन गर्नबाट सरकारलाई रोक्न सिद्धान्तलाई आह्वान गर्न सकिँदैन।

(३) जब सरकारको अधिकारी आफ्नो अधिकारक्षेत्रबाहिर काम गर्दछ, प्रतिज्ञात्मक रोकावटको बहस उपलब्ध हुँदैन। अधिकार क्षेत्रबाहिरको सिद्धान्त संचालनमा आउनेछ र सरकारलाई आफ्ना अधिकारीहरूको अनधिकृत कार्यद्वारा बाँधिन सकिने छैन।

(४) जब अधिकारी कुनै योजनाअन्तर्गतको आफ्नो अधिकारक्षेत्रभित्र काम गर्दछ र सम्झौता गर्दछ र प्रतिनिधित्व गर्दछ र कुनै व्यक्तिले त्यस प्रतिनिधित्वमा भरोसा गरी आफ्नो स्थिति परिवर्तन गरी हानि व्यहोरेको छ भने, न्यायालय अधिकारीलाई योजना र सम्झौता वा प्रतिनिधित्वअनुसार काम गर्न लगाउन हकदार हुन्छ। अधिकारीले आफ्नो मनपरी मनोमानी र अपरिभाषित तथा अखुलासा गरिएका आवश्यकताका कुनै अस्पष्ट आधारहरूमा आफ्नो प्रतिज्ञालाई उपेक्षा गरी मनपरी ढंगले काम गर्न सक्दैन र त्यस प्रतिनिधित्वमा भरोसा गरी आफ्नो स्थिति परिवर्तन गरेका व्यक्तिको हानिको शर्तहरू परिवर्तन गर्न सक्दैन। अधिकारीले कठिन विदेशी विनिमय अवस्था वा राज्यको सामान्य हितसँग सम्बन्धित अन्य विषयहरू जस्ता विशेष विचारणाहरूमा अर्को पक्षको हानिमा सम्झौताका शर्तहरू परिवर्तन गर्न सक्नेछ।" [जोड दिइएको]

४५. यसरी स्पष्ट देख्न सकिन्छ कि यस न्यायालयले राज्यको विधायकीय कार्यहरूको प्रयोगको विरुद्ध प्रतिज्ञात्मक रोकावटको बहस उपलब्ध हुँदैन भनी निष्कर्ष निकालेको छ। समान रूपमा, यसलाई कानुनअन्तर्गत सरकारको कार्यसम्पादनलाई रोक्न पनि आह्वान गर्न सकिँदैन। म/स जित राम शिव कुमार र अरू (पहिले उल्लेखित) को मामिलामा यस न्यायालयका न्यायाधीशहरूले मोतिलाल पदमपत सुगर मिल्स को. लि. (पहिले उल्लेखित) को मामिलामा यस न्यायालयका केही टिप्पणीहरू यस न्यायालयका ठूला पीठहरूका पहिलेका फैसलाहरूसँग मिलेका छैनन् भन्ने निष्कर्ष निकालेका छन्, र यसरी टिप्पणी गरेका छन्:

"४५. हामी म. रामनाथ पिल्लाई विरुद्ध केरल राज्य [(१९७३) २ एससीसी ६५० : १९७३ एससीसी (एल र एस) ५६० : एआईआर १९७३ एससी २६४१ : (१९७४) १ एससीआर ५१५] र केरल राज्य विरुद्ध ग्वालियर रेयन सिल्क मैन्युफ्याक्चरिङ (डब्ल्यूभीजी) को. लि. [(१९७३) २ एससीसी ७१३ : एआईआर १९७३ एससी २७३४ : (१९७४) १ एससीआर ६७१] मा संविधान

पीठका दुई र एक्साइज कमिश्नर, यू.पी., इलाहाबाद विरुद्ध राम कुमार [(१९७६) ३ एससीसी ५४० : १९७६ एससीसी (क्याक्स) ३६० : १९७६ सप्लेमेन्ट एससीआर ५३२] मा यस न्यायालयका चार न्यायाधीशको पीठको तेस्रो फैसलालाई टिप्पणीहरू ओबिटर डिक्टाको प्रकृतिका हुन् र यसलाई भारत संघ विरुद्ध इन्डो-अफगान एजेन्सीज लि. [एआईआर १९६८ एससी ७१८ : (१९६८) २ एससीआर ३६६ : (१९६८) २ एससीजे ८८९] मा उल्लिखित कानुनको सिद्धान्तभन्दा फरक सिद्धान्त व्यक्त गर्ने आशय गरिएको भन्न सकिँदैन भन्ने आधारमा उपेक्षा गर्न असमर्थ छौं। भारत संघ विरुद्ध इन्डो-अफगान एजेन्सीज लि. [एआईआर १९६८ एससी ७१८ : (१९६८) २ एससीआर ३६६ : (१९६८) २ एससीजे ८८९] लाई उल्लेख गर्न यस न्यायालयलाई उल्लिखित मामिलाहरूमा आवश्यक थिएन, किनकि यदि राम्ररी बुझिएको छ भने, यसले केवल यही भनेको थियो कि अधिकारीले मनपरी ढंगले वा आफ्नो मनोमानीमा सम्झौताबाट पिछाडि हट्न सक्दैन। हामी यस न्यायालयका तीन पीठका फैसलाहरू पालना गर्न बाध्य छौं, जसले हाम्रो आदरणीय राय अनुसार कानुनलाई सही रूपमा उल्लेख गरेका छन्। हामी हाउस अफ लर्ड्सको मामिला होवेल विरुद्ध फालमाउथ बोट कन्स्ट्रक्सन को. लि. [१९५१ एसी ८३७ : (१९५१) २ ओल ईआर २७८ : (१९५१) २ टीएलआर १५१] लाई डेनिङ, जे.को दृष्टिकोणलाई बदर नगरिएको र राजाको विरुद्ध प्रतिज्ञात्मक रोकावटको सिद्धान्तको आफ्नो असहमतिलाई व्यक्त नगरिएको वा रबर्टसन विरुद्ध मिनिस्टर अफ पेन्सन्स [(१९४९) १ केबी २२७ : (१९४८) २ ओल ईआर ७६७ : १९४९ एलजेआर ३२३] मा डेनिङ, जे.द्वारा लिइएको दृष्टिकोण "राजाले प्रतिज्ञात्मक रोकावटको सिद्धान्तअन्तर्गत दायित्वबाट उन्मुक्त हुन सक्दैन" भन्ने दृष्टिकोणलाई बदर नगरिएको भन्ने रूपमा पढ्न असमर्थ छौं।

४६. हामीलाई म. रामनाथ पिल्लाई मामिला [(१९७३) २ एससीसी ६५० : १९७३ एससीसी (एल र एस) ५६० : एआईआर १९७३ एससी २६४१ : (१९७४) १ एससीआर ५१५] मा यस न्यायालयको संविधान पीठले अमेरिकी विधिशास्त्रको उद्धरण पृष्ठ ८७३ को अनुछेद १२३, खण्ड २८ मा भारी भरोसा गरेको थियो भन्ने विद्वान् न्यायाधीशको दृष्टिकोणसँग सहमत हुन सकिँदैन। "दुर्भाग्यवश यो उद्धरण अपूर्ण थियो र शायद अनजानमा नजरअन्दाज गरिएको थियो" भन्ने टिप्पणी गर्नुपर्ने भएको छ।" [जोड दिइएको]

४६. उक्त मामिलामा यस न्यायालयले कानुनी अवस्थालाई यसरी पुनरावलोकन गरेको छ:

"५१. यस न्यायालयका फैसलाहरूको विचारणा गर्दा यो स्पष्ट छ कि राज्यको विधायकीय शक्तिको प्रयोगको विरुद्ध कुनै प्रतिज्ञात्मक रोकावट हुन सक्दैन। त्यसैगरी, कानुनअन्तर्गत आफ्नो कर्तव्य पालना गर्नबाट सरकारलाई रोक्न पनि सिद्धान्तलाई आह्वान गर्न सकिँदैन। सरकार आफ्ना अधिकारीहरू र एजेन्टहरूको कार्यद्वारा बाँधिने छैन जो आफ्नो अधिकारक्षेत्रबाहिर काम गर्छन् र सरकारको एजेन्टसँग कारोबार गर्ने व्यक्तिले उसको अधिकारक्षेत्रको सीमालाई नोटिस गरेको मानिनेछ। न्यायालयले सरकारको तर्फबाट गरिएका प्रतिज्ञाहरूलाई मनपरी ढंगले वा आफ्नो मनोमानीमा उपेक्षा गर्ने कुनै पनि सार्वजनिक अधिकारीबाट बाध्यताको पालना गराउन सक्नेछ।

सार्वजनिक हितमा उसले आफ्नो दायित्व पूरा गर्न नसक्ने विशेष विचारणाहरू थिए भनी अधिकारीले बहस र प्रमाण गर्न खुला हुनेछ।" [जोड दिइएको]

४७. भारत संघ र अरू विरुद्ध गोडफ्रे फिलिप्स इण्डिया लि. [२७] को मामिलामा यस न्यायालयको तीन न्यायाधीशको पीठले म/स जित राम शिव कुमार र अरू (पहिले उल्लेखित) को मामिलाको फैसलाको सही अवस्थामा टिप्पणी गर्दै यसरी टिप्पणी गरेको थियो:

"१३. बेशक, हामीले यो स्पष्ट गर्नुपर्नेछ, जुन कुरा मोतिलाल सुगर मिल्स मामिलामा [(१९७९) २ एससीसी ४०९ :

१९७९ एससीसी (क्याक्स) १४४ : (१९७९) २ एससीआर ६४१] पनि भनिएको छ कि विधायकीय कार्यहरूको प्रयोगमा विधायिकाको विरुद्ध कुनै प्रतिज्ञात्मक रोकावट हुन सक्दैन न त सरकार वा सार्वजनिक अधिकारीलाई प्रतिज्ञात्मक रोकावटद्वारा सांविधिक प्रतिबन्ध लागू गर्नबाट रोक्न सकिन्छ। यो पनि सत्य हो कि प्रतिज्ञात्मक रोकावटलाई सरकार वा सार्वजनिक अधिकारीलाई कानुनको विपरीत वा सरकार वा सार्वजनिक अधिकारीका अधिकारीको अधिकारक्षेत्रबाहिर गरिएको प्रतिनिधित्व वा प्रतिज्ञा पूरा गर्न बाध्य गराउन प्रयोग गर्न सकिँदैन। हामी यो पनि औंल्याउन चाहन्छौं कि प्रतिज्ञात्मक रोकावटको सिद्धान्त इक्विटेबल सिद्धान्त भएकाले यसले इक्विटीको आवश्यकता परेको खण्डमा पन्छाउनुपर्नेछ; यदि सरकार वा सार्वजनिक अधिकारीले घटनाक्रमलाई ध्यानमा राख्दा आफूले गरेको प्रतिज्ञा वा प्रतिनिधित्वलाई बाँधिन अन्यायपूर्ण हुनेछ भनी देखाउन सक्छ भने, न्यायालयले त्यस व्यक्तिको पक्षमा इक्विटी उठाउने छैन जसलाई प्रतिज्ञा वा प्रतिनिधित्व गरिएको छ र सरकार वा सार्वजनिक अधिकारीको विरुद्ध प्रतिज्ञा वा प्रतिनिधित्व लागू गराउने छैन। यस्तो अवस्थामा प्रतिज्ञात्मक रोकावटको सिद्धान्त हटाइनेछ, किनकि तथ्यहरूको आधारमा इक्विटीले सरकार वा सार्वजनिक अधिकारीलाई आफूले गरेको प्रतिज्ञा वा प्रतिनिधित्वद्वारा बाँधिनुपर्ने आवश्यकता पर्दैन।

यस पक्षलाई मोतिलाल सुगर मिल्स मामिलामा [(१९७९) २ एससीसी ४०९ : १९७९ एससीसी (क्याक्स) १४४ : (१९७९) २ एससीआर ६४१] पूर्ण रूपमा व्याख्या गरिएको छ र हामी यस विन्दुमा त्यस फैसलामा भनिएका कुराहरूसँग पूर्णरूपमा सहमत छौं।" [जोड दिइएको]

छोटो समयमा नै, यस न्यायालयको अर्को तीन न्यायाधीशको पीठले एक्सप्रेस न्युजपेपर्स प्रा.लि. र अरू विरुद्ध भारत संघ र अरू28 को मामिलामा मोतिलाल पदमपत सुगर मिल्स को. लि. र म/स जित राम शिव कुमार र अरू (पहिले उल्लेखित) को मामिलाबीचको द्वन्द्वको सन्दर्भ दिँदै यसरी टिप्पणी गरेको थियो:

"१८२. मलाई यो थाहा छ कि जित राम शिव कुमार विरुद्ध हरियाणा राज्य [(१९८१) १ एससीसी ११ : एआईआर १९८० एससी १२८५: (१९८०) ३ एससीआर ६८९] मा न्यायाधीश कैलासम र न्यायाधीश फजल अलीले यसरी निष्कर्ष निकाल्दै असहमत नोट गरेका थिए कि कानुनअन्तर्गत आफ्नो कार्यसम्पादन गर्नबाट सरकारलाई रोक्न प्रतिज्ञात्मक रोकावटको सिद्धान्तलाई आह्वान गर्न सकिँदैन। जब अधिकारी र सरकार आफ्नो अधिकारक्षेत्रबाहिर काम गर्दछन्, त्यसमा पनि यो लागू हुँदैन। त्यस्तो अवस्थामा अधिकार क्षेत्रबाहिरको सिद्धान्त संचालनमा आउनेछ र सरकारलाई आफ्ना अधिकारीहरूको अनधिकृत कार्यद्वारा बाँधिन सकिने छैन।

१८३. सरकारलाई कानुनअन्तर्गत आफ्नो कार्यसम्पादन गर्नबाट रोक्न रोकावटको सिद्धान्त लागू हुने नहुने सम्बन्धमा न्यायाधीश भागवतीको मोतिलाल पदमपत सुगर मिल्स मामिला [(१९७९) २ एससीआर ६४१ :

(१९७९) २ एससीसी ४०९ : १९७९ एससीसी (क्याक्स) १४४] को फैसला र यस फैसलाबीचको बाझिएको द्वन्द्वलाई समाधान गर्नु यस फैसलाको प्रयोजनको लागि आवश्यक छैन।

सार्वजनिक कानुनमा, रोकावटको सिद्धान्तको सबैभन्दा स्पष्ट सीमा र सिद्धान्त यो हो कि यसलाई कानुनी रूपमा नभएको शक्तिलाई लागू गराउन प्रयोग गर्न सकिँदैन। अर्को शब्दमा, कुनै पनि रोकावटले अधिकार क्षेत्रबाहिरको कार्यलाई वैध बनाउन सक्दैन। अर्को सीमा यो हो कि रोकावटको सिद्धान्त सरकारी नीतिको स्तरमा संचालन हुँदैन।

तथापि, जहाँ अधिकार क्षेत्रबाहिरको प्रश्न उठ्दैन, त्यहाँ औपचारिकताका साना-साना कुराहरूमा सार्वजनिक अधिकारीको विरुद्ध रोकावटलाई संचालन हुन दिइएको छः वेडः प्रशासनिक कानुन, पाँचौं संस्करण, पृष्ठ २३३-३४।

१८४. मेरिटाइम इलेक्ट्रिक को. विरुद्ध जेनरल डेरीज लि. [१९३७ एसी ६१० (पीसी)] र सदर पार्कर, सीजेद्वारा साउथएन्ड-अन-सी कर्पोरेशन विरुद्ध होडसन (विकफोर्ड) लि. [(१९६२) १ क्यूबी ४१६] मा प्रतिपादित सिद्धान्तहरूमा प्रतिवादी १ भारत संघको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ताले भरोसा गरेका छन्, जुन वर्तमान मामिलाको तथ्य र परिस्थितिहरूमा स्पष्ट रूपमा आकर्षित भएका छैनन्। वर्तमान मामिलामा, स्वीकार्य रूपमा, तत्कालीन कार्यमन्त्री र आवासमन्त्रीले धारा ७७(३) अन्तर्गत राष्ट्रपतिद्वारा तय गरिएको कामको नियमअन्तर्गत एक हिन्दी समाचारपत्र प्रकाशनको लागि छापाखाना स्थापनाको लागि दोहोरो भुइँतला सहित ३६० बढी फ्लोर क्षेत्र अनुपात सहित नयाँ एक्सप्रेस भवन निर्माण गर्न एक्सप्रेस न्युजपेपर्स प्रा.लि.लाई अनुमति दिने कार्य आफ्नो अधिकारक्षेत्रभित्रै रहेर गरेका थिए। यसर्थ, अधिकार क्षेत्रबाहिरको सिद्धान्त संचालनमा आउँदैन। यसको दृष्टिकोणबाट प्रतिवादी १ भारत संघलाई त्यस्तो अनुमति दिनेसम्बन्धी मन्त्रीको अधिकारलाई प्रश्न गर्नबाट प्रतिज्ञात्मक रोकावटको सिद्धान्तद्वारा रोकिएको छ। त्यसको दृष्टिकोणबाट, उपरान्त सरकार मन्त्रीद्वारा लिइएको निर्णयद्वारा स्पष्ट रूपमा बाँधिएको थियो, विशेषगरी जब यसलाई कार्यान्वयन गरिएको थियो।" [जोड दिइएको]

एक्सप्रेस न्युजपेपर्स प्रा.लि. र अरू (पहिले उल्लेखित) को मामिलामा यस न्यायालयको तीन न्यायाधीशको पीठले कुनै पनि रोकावटले अधिकार क्षेत्रबाहिरको कार्यलाई वैध बनाउन सक्दैन भनी निष्कर्ष निकालेको थियो। यसले यो पनि निष्कर्ष निकालेको थियो कि रोकावटको सिद्धान्त सरकारी नीतिको स्तरमा संचालन हुँदैन भन्नु अर्को सीमा हो। उक्त मामिलाको तथ्यमा यस न्यायालयले अधिकार क्षेत्रबाहिरको सिद्धान्त संचालनमा आएको थिएन भन्ने निष्कर्ष निकालेको थियो। यसले तत्कालीन कार्यमन्त्री र आवासमन्त्रीद्वारा दिइएको अनुमतिको दृष्टिकोणबाट प्रतिवादी-भारत संघलाई यसको वैधतालाई प्रश्न गर्नबाट रोकिएको थियो भन्ने निष्कर्ष निकालेको थियो। उपरान्त सरकार मन्त्रीद्वारा लिइएको निर्णयद्वारा बाँधिएको थियो, विशेषगरी जब यसलाई कार्यान्वयन

गरिएको थियो।

४९. यसरी देख्न सकिन्छ कि मोतिलाल पदमपत सुगर मिल्स को. लि. (पहिले उल्लेखित) र गोडफ्रे फिलिप्स इण्डिया लि. (पहिले उल्लेखित) को मामिलाहरूमा यस न्यायालयका फैसलाहरू एकातिर छन् भने म/स जित राम शिव कुमार र अरू (पहिले उल्लेखित) को मामिलामा अर्कोतिर छन्।

५०. मोतिलाल पदमपत सुगर मिल्स को. लि. (पहिले उल्लेखित) को मामिलामा यस न्यायालयले यदि सरकारद्वारा गरिएको प्रतिज्ञाको आधारमा कुनै संस्थाले आफ्नो कानुनी स्थिति परिवर्तन गरी हानि व्यहोरेको छ भने राज्यलाई उक्त प्रतिज्ञाबाट पिछाडि हट्न अनुमति दिन सकिँदैन भन्ने ठहर गरेको छ। यो नोट गर्नुपर्ने कुरा छ कि उक्त फैसलामा न्यायाधीश भागवतीले लेखेका हुन् र पीठमा दुई विद्वान् न्यायाधीशहरू रहनुभएको थियो।

५१. दुई वर्षको अवधिभित्रै, म/स जित राम शिव कुमार र अरू (पहिले उल्लेखित) को मामिलामा न्यायाधीश कैलासमले मोतिलाल पदमपत सुगर मिल्स को. लि. (पहिले उल्लेखित) को मामिलामा गरिएका केही टिप्पणीहरूलाई फाउल्ट देखाउनुभयो र म. रामनाथ पिल्लाई (पहिले उल्लेखित) र द ग्वालियर रेयन सिल्क मैन्युफ्याक्चरिङ (डब्ल्यूभीजी) को. लि. आदि (पहिले उल्लेखित) को मामिलाहरूमा संविधान पीठका फैसलाहरू र राम कुमार र अरू (पहिले उल्लेखित) को मामिलामा यस न्यायालयको चार न्यायाधीशको पीठको फैसलासँग मिलेका छैनन् भन्ने ठहर गर्नुभयो।

५२. गोडफ्रे फिलिप्स इण्डिया लि. (पहिले उल्लेखित) को मामिलामा यस न्यायालयको तीन न्यायाधीशको पीठसमक्ष फेरि म/स जित राम शिव कुमार र अरू (पहिले उल्लेखित) को मामिलाको फैसला विचारणा गर्नुपरेको थियो, जुन फेरि न्यायाधीश भागवतीद्वारा लेखिएको थियो। गोडफ्रे फिलिप्स इण्डिया लि. (पहिले उल्लेखित) को मामिलामा विद्वान् तीन न्यायाधीशको पीठको न्यायाधीश भागवतीद्वारा प्रस्तुत गरिएको फैसलाले मोतिलाल पदमपत सुगर मिल्स को. लि. को मामिलामा दुई विद्वान् न्यायाधीशहरूद्वारा गरिएको फैसलालाई सही ठहर गरेको छ र उक्त फैसलालाई समर्थन गरेको छ। उक्त फैसलाले म/स जित राम शिव कुमार र अरू (पहिले उल्लेखित) मा गरिएको दृष्टिकोणलाई आलोचना पनि गरेको छ। छोटो समयपछि, विषय एक्सप्रेस न्युजपेपर्स प्रा.लि. र अरू (पहिले उल्लेखित) को मामिलामा अर्को तीन न्यायाधीशको पीठसमक्ष फेरि विचारणाको लागि आएको थियो। तीन न्यायाधीशको पीठको तर्फबाट न्यायाधीश ए.पी. सेनले मोतिलाल पदमपत सुगर मिल्स को. लि. (पहिले उल्लेखित) मा न्यायाधीश भागवतीद्वारा लिइएको दृष्टिकोण र म/स जित राम शिव कुमार र अरू (पहिले उल्लेखित) को मामिलामा न्यायाधीश कैलासमद्वारा लिइएको दृष्टिकोणबीचको द्वन्द्वलाई नोट गर्नुभएको थियो। यस्तो देखिन्छ कि गोडफ्रे फिलिप्स इण्डिया लि. (पहिले उल्लेखित) को फैसला भएको मितिबाट दुई हप्तापछि नै फैसला आएकाले एक्सप्रेस न्युजपेपर्स प्रा.लि. र अरू

(पहिले उल्लेखित) को मामिलामा यस न्यायालयले गोडफ्रे फिलिप्स इण्डिया लि. (पहिले उल्लेखित) को मामिलाको फैसलालाई नोटिस गरेको थिएन। तथापि, न्यायाधीश ए.पी. सेनले एक्सप्रेस न्युजपेपर्स प्रा.लि. र अरू (पहिले उल्लेखित) मा मोतिलाल पदमपत सुगर मिल्स को. लि. (पहिले उल्लेखित) को मामिलामा न्यायाधीश भागवतीको फैसला र म/स जित राम शिव कुमार र अरू (पहिले उल्लेखित) को मामिलामा न्यायाधीश कैलासमको फैसलाबीचको द्वन्द्व समाधान गर्नु उक्त फैसलाको प्रयोजनको लागि आवश्यक थिएन भन्ने ठहर गर्नुभएको थियो। उहाँले रोकावटको सिद्धान्तको एउटा सीमा यो हो कि यो सरकारी नीतिको स्तरमा संचालन हुँदैन भन्ने ठहर गर्नुभएको थियो।

तथापि, यी सबै फैसलाहरूमा देख्न सकिने साझा कुरा यो हो कि यी सबै फैसलाहरूले एकदमै स्पष्ट रूपमा विधायकीय कार्यहरूको प्रयोगमा विधायिकाको विरुद्ध कुनै पनि रोकावट हुन सक्दैन भन्ने ठहर गरेका छन्। म. रामनाथ पिल्लाई (पहिले उल्लेखित) को मामिलामा संविधान पीठले अमेरिकी विधिशास्त्रमा व्यक्त दृष्टिकोणलाई स्वीकार गरेको छ कि रोकावटको सिद्धान्तलाई राज्यको सरकारी, सार्वजनिक वा सार्वभौम क्षमतामा लागू गरिने छैन। यसले यसको अलावा रोकावटको सिद्धान्तको लागू हुने एकमात्र अपवादलाई स्वीकार गरेको छ जहाँ ठगी वा स्पष्ट अन्याय रोक्न आवश्यक छ। यस विषयमा यस न्यायालयका सबै फैसलाहरूको विश्लेषणबाट यो देखिन्छ कि विधायकीय कार्यहरूको प्रयोगमा विधायिकाको विरुद्ध कुनै प्रतिज्ञात्मक रोकावट हुन सक्दैन भन्नु यस न्यायालयको एकदमै स्थिर दृष्टिकोण हो, जसलाई गोडफ्रे फिलिप्स इण्डिया लि. (पहिले उल्लेखित) मा फेरि पुनरावलोकन गरिएको छ।

५३. विवादरहित रूपमा, सीजीएसटी ऐनको धारा १७४(२)(सी) अन्तर्गत प्रदान गरिएको सांविधिक आदेशको अनुसरण गर्दै १८ जुलाई २०१७ को मितिमा छुट अधिसूचनाहरू खारेज गर्ने अधिसूचना जारी गरिएको थियो। यदि अपिलकर्ताहरूद्वारा उठाइएको बहसलाई स्वीकार गरिनुपर्यो भने, यसले सीजीएसटी ऐनको धारा १७४(२)(सी) को प्रावधानअन्तर्गतका प्रावधानहरूलाई बेकामा र व्यर्थ बनाउनेछ। विधायिकाले आफ्नो विवेकमा धारा १७४(२)(सी) मा प्रावधान गरेको छ कि लगानीको विरुद्ध प्रोत्साहनको रूपमा अधिसूचना मार्फत प्रदान गरिएको कुनै पनि कर छुट उक्त अधिसूचना खारेज भएको खण्डमा त्यसले विशेषाधिकारको रूपमा निरन्तरता पाउने छैन। यदि बहसलाई स्वीकार गरियो भने यसले धारा १७४(२)(सी) को प्रावधानको विपरीत सन् २००३ को उक्त कार्यालय ज्ञापन पत्र र अधिसूचनामा गरिएको प्रतिनिधित्वलाई लागू गर्ने अर्थ लाग्नेछ। अर्को शब्दमा, यसले संसदको विधायकीय कार्यहरूको विरुद्ध रोकावट संचालन हुन दिनेछ। यसर्थ, हामी यस विचारित दृष्टिकोणका छौं कि अपिलकर्ताको रोकावटको दाबी बेकामा छ र यसलाई अस्वीकार गरिनुपर्छ।

५४. यसबाहेक यो पनि नोट गर्नुपर्ने कुरा छ कि जब पहिले प्रदान गरिएको छुट कुनै पछिल्लो अधिसूचना मार्फत नीतिगत परिवर्तनका कारण खारेज गरिएको छ, भने त्यस्ता अवस्थामा पनि प्रतिज्ञात्मक रोकावटको

सिद्धान्तलाई आह्वान गर्न सकिँदैन भन्ने कुरा यस न्यायालयले एकदमै स्पष्ट रूपमा ठहर गरेको छ। जहाँ नीतिगत परिवर्तन ठूलो सार्वजनिक हितमा छ, राज्यलाई पहिलेको अधिसूचनाद्वारा प्रदान गरिएको प्रोत्साहनलाई खारेज गर्नबाट रोक्न सकिँदैन भन्ने कुरा एकदमै स्पष्ट रूपमा ठहर गरिएको छ। यस सम्बन्धमा कासिंका ट्रेडिङ र अर्को विरुद्ध भारत संघ र अर्को [२९], श्रीजी सेल्स कर्पोरेशन विरुद्ध भारत संघ [३०], राजस्थान राज्य विरुद्ध महावीर तेल उद्योग [३१], श्री सिद्धबाली स्टील्स लि. विरुद्ध उत्तर प्रदेश राज्य [३२], र विदेशी व्यापार महानिर्देशक विरुद्ध कनक निर्यात [३३] को मामिलाहरूका फैसलाहरूमा भरोसा गर्न सकिन्छ।

५५. हालैको समयमा, युनिकोर्न इण्डस्ट्रीज (पहिले उल्लेखित) को मामिलामा यस न्यायालयले यस विषयमा यस न्यायालयका पहिलेका फैसलाहरूको समीक्षा गरेपछि यसरी टिप्पणी गरेको छ:

२६. यसरी यो देख्न सकिन्छ कि, छुट दिइएको अवस्थामा पनि, जब छुट दिने सूचनाले निश्चित अवधि तोकेको हुन्छ जसम्म यो उपलब्ध हुन्छ, राज्यले त्यस्तो छुट फिर्ता लिन सक्छ यदि त्यस्तो फिर्ता सार्वजनिक हितमा छ भने पाइएमा। त्यस्तो अवस्थामा, बृहत्तर सार्वजनिक हितले व्यक्तिगत हितलाई उछिन्नेछ, यदि कुनै छ भने। त्यस्तो अवस्थामा, प्रतिज्ञात्मक विवर्जनको सिद्धान्त पनि छुट दाबी गर्ने व्यक्तिहरूको मद्दतमा आउने छैन र राज्यलाई आफ्नो वाचाबाट पछि हट्न बाध्य गर्ने छैन, यदि राज्यको कार्य सार्वजनिक हितमा गर्नु पर्ने पाइएमा।

(१९९५) १ एससीसी २७४
(१९९७) ३ एससीसी ३९८
(१९९९) ४ एससीसी ३५७
(२०११) ३ एससीसी १९३
(२०१६) २ एससीसी २२६

५६. त्यसैले, हामी यो विचारको छौं कि नीति परिवर्तनको आधारमा पनि, जुन सार्वजनिक हितमा छ वा वैधानिक व्यवस्थामा परिवर्तनको कारणले जीएसटी ऐन लागू भएको कारणले जस्तै यस मामिलामा, संघलाई सन् २००३ को उक्त ओ.एम. द्वारा गरिएको प्रतिनिधित्वद्वारा बाध्य मान्नु सही हुने छैन। यसबाहेक, यो सीजीएसटी ऐनको धारा १७४(२)(ग) अन्तर्गत लागू गरिएका वैधानिक प्रावधानहरूको विपरीत हुनेछ।

५७. अर्को कारण छ जसले, हाम्रो विचारमा, उच्च न्यायालयहरू समक्ष अपीलकर्ताहरूले दाबी गरेको राहतलाई अयोग्य ठहर्याउन सक्छ। अपीलकर्ताहरू, वास्तवमा, संघीय सरकार विरुद्ध एक परमादेश रिट माग्दै छन् कि बाँकी अवधिको लागि १००% सीजीएसटी फिर्ता गर्नुपर्ने, केवल ५८% को सट्टा।

५८. यस न्यायालयले बिहार पूर्वी गांगेय माछा मार्ने सहकारी समिति लि. को मामिलामा परमादेश रिट कहिले जारी गर्न सकिन्छ भन्ने विचार गर्ने अवसर पाएको थियो। यस न्यायालयले यसो भन्यो:

"१५. यस प्रस्तावको पक्षमा प्रशस्त प्रमाण छ कि परमादेशको रिट केवल त्यस्तो मामिलामा जारी गर्न सकिन्छ जहाँ सम्बन्धित अधिकारीमाथि वैधानिक कर्तव्य लागू गरिएको छ र त्यो अधिकारीले वैधानिक दायित्व पूरा गर्न

असफल भएको छ। रिटको मुख्य कार्य कानूनद्वारा निर्धारित सार्वजनिक कर्तव्यहरूको पालना गराउनु र अधीनस्थ न्यायाधिकरण र सार्वजनिक कार्यहरू गर्ने अधिकारीहरूलाई उनीहरूको क्षेत्राधिकारको सीमाभित्र राख्नु हो। यसबाट यो निष्कर्ष निस्कन्छ कि अधिकारीहरूलाई केही गर्न बाध्य गर्न परमादेश जारी गर्न सकियोस् भनेर देखाउनु पर्छ कि त्यहाँ एउटा कानून छ जसले कानूनी कर्तव्य लागू गर्छ र पीडित पक्षसँग त्यस कानून अन्तर्गत यसको पालना गराउने कानूनी अधिकार छ। (लेखराज सत्रमदास लालवानी बनाम उप संरक्षक-सह-प्रबन्ध अधिकारी [एआईआर १९६६ एससी ३३४ : हेर्नुहोस्)

(१९६६) १ एससीआर १२०: (१९६६) १ एससीजे २४], राय शिवेन्द्र बहादुर डा. बनाम नालन्दा कलेजको शासी निकाय [एआईआर १९६२ एससी १२१० : १९६२ सप्प २ एससीआर १४४ : (१९६२) १ एलएलजे २४७] र उमाकान्त सरण डा. बनाम बिहार राज्य [(१९७३) १ एससीसी ४८५ : एआईआर १९७३ एससी ९६४])। प्रस्तुत मामिलामा, प्रतिवादी १ ले यो देखाएको छैन कि त्यहाँ कुनै कानून वा नियम छ जसको कानूनी बल छ जसले प्रतिवादी २ देखि ४ मा कुनै कर्तव्य थोपर्छ जुन उनीहरूले पूरा गर्न असफल भए। जे कुरा लागू गर्न खोजिएको छ त्यो एक सम्झौताबाट उत्पन्न दायित्व हो जुन, जसरी पहिले नै संकेत गरिएको छ, बाध्यकारी र लागू योग्य पनि छैन। तसर्थ, हामी स्पष्ट रूपमा यो विचारको छौं कि प्रतिवादी १ संविधानको धारा २२६ अन्तर्गत परमादेशको रिट जारी गर्न आवेदन दिन अधिकार प्राप्त थिएन र उच्च न्यायालय त्यो जारी गर्न सक्षम थिएन।" [जोड दिइएको]

५९. यसरी यो देख्न सकिन्छ कि जबसम्म अपीलकर्ताहरूले प्रतिवादी-संघीय सरकारमाथि १००% फिर्ता दिने कुनै वैधानिक कर्तव्य देखाउँदैनन्, माग गरिएको परमादेशको रिट जारी गर्न सकिँदैन। यस न्यायालयले के.एस. जगन्नाथन र अर्को (माथि उल्लेखित) को मामिलामा यस स्थितिलाई यसरी दोहोर्याएको छ:

"२०. यसरी कुनै शंका छैन कि भारतका उच्च न्यायालयहरूले धारा २२६ अन्तर्गत आफ्नो क्षेत्राधिकार प्रयोग गर्दै परमादेशको रिट वा परमादेशको प्रकृतिको रिट जारी गर्ने वा आदेश दिने र आवश्यक निर्देशन दिने शक्ति राख्छन् जहाँ सरकार वा सार्वजनिक प्राधिकरणले कानून वा नियम वा सरकारको नीतिगत निर्णयद्वारा प्रदान गरिएको विवेकाधिकार प्रयोग गर्न असफल भएको छ वा गलत तरिकाले प्रयोग गरेको छ वा त्यस्तो विवेकाधिकार दुर्भावनापूर्वक वा अप्रासंगिक विचारहरूमा आधारित भएर वा प्रासंगिक विचार र सामग्रीहरूलाई बेवास्ता गरेर वा यस्तो तरिकाले प्रयोग गरेको छ जसले त्यस्तो विवेकाधिकार प्रदान गर्ने उद्देश्य वा त्यस्तो विवेकाधिकार प्रदान गरिएको नीति कार्यान्वयन गर्ने नीतिलाई निराश पार्छ। यस्ता सबै मामिलाहरूमा र अन्य कुनै उपयुक्त र उचित मामिलामा उच्च न्यायालयले धारा २२६ अन्तर्गत आफ्नो क्षेत्राधिकार प्रयोग गर्दै परमादेशको रिट वा परमादेशको प्रकृतिको रिट जारी गर्न वा आदेश दिन र निर्देशन दिन सक्छ जसले सरकार वा सार्वजनिक प्राधिकरणलाई प्रदान गरिएको विवेकाधिकारको उचित र कानूनी तरिकाले प्रदर्शन गर्न बाध्य गर्छ, र उचित मामिलामा, सम्बन्धित पक्षहरूलाई हुने अन्यायलाई रोक्न, न्यायालय आफैंले त्यो आदेश पारित गर्न वा निर्देशन दिन सक्छ जुन सरकार

वा सार्वजनिक प्राधिकरणले आफ्नो विवेकाधिकार उचित र कानूनी रूपमा प्रयोग गरेको भए पारित गर्नुपर्ने वा दिनुपर्ने थियो।"

६०. यसरी यो देख्न सकिन्छ कि यस न्यायालयले मान्छ कि परमादेशको रिट जारी गर्न सकिन्छ जहाँ प्राधिकरणले आफूमा निहित विवेकाधिकार प्रयोग गर्न असफल भएको छ वा त्यस्तो विवेकाधिकार दुर्भावनापूर्वक वा अप्रासंगिक विचारमा आधारित भएर प्रयोग गरेको छ।

६१. यस स्थितिलाई यस न्यायालयले हालै भारत फोर्ज लि. (माथि उल्लेखित) को मामिलामा फेरि दोहोर्याएको छः

"१८. त्यसैले, यो स्पष्ट छ कि परमादेशको रिट वा परमादेशको प्रकृतिको निर्देशन, धारा २२६ को शक्तिहरूको प्रयोगमा कुनै प्राविधिकताको आधारमा रोक्नु हुँदैन। यो केवल अपरिहार्य आवश्यकताहरू पूरा हुने शर्तमा मात्र हो। त्यहाँ सार्वजनिक कर्तव्य हुनुपर्छ। जबकि कर्तव्य साधारणतया कानूनबाट उत्पन्न हुन सक्छ, कर्तव्य सामान्य चार्टर, सामान्य कानून, प्रथा वा सम्झौताबाट पनि लागू हुन सक्छ। कर्तव्यलाई खुलाउनु पर्ने र त्यसको वरिपरिको धुँवा हटाउनु पर्ने तथ्यले न्यायालयलाई कानून वा अन्यथा सार्वजनिक कर्तव्य निकाल्ने कर्तव्यबाट मुक्त गर्न सक्दैन, यदि सारमा, यो अस्तित्वमा छ भने। त्यस्तै, यदि प्राधिकरण, जसको विवेकाधिकार थियो, त्यसलाई प्रयोग गर्न असफल हुन्छ र अर्को प्राधिकरणको निर्देशनमा काम गर्न रुचाउँछ भने परमादेश लागू हुनेछ। परमादेशको रिट वा त्यस्तै प्रकृतिको निर्देशनलाई यस देशमा प्रचलित अवस्थाहरूमा धेरै व्यापक दायरा दिइएको छ र यो जारी गर्नुपर्छ जहाँ सार्वजनिक कर्तव्य छ र त्यसको पालना गर्न असफल भएको छ र न्यायालयहरू प्राविधिकताहरूद्वारा बाध्य हुने छैनन् र यसको मुख्य चिन्ता अन्याय भएकाहरूलाई न्याय पुर्याउनु हुनुपर्छ। हामी यस न्यायालयका पहिलेका निर्णयहरूमा पहिले नै सूचीबद्ध गरिएका परिस्थितिहरूमा माग निरर्थक पाइएको अवस्थामा बाहेक माग गर्ने आवश्यकता सहित अन्य आवश्यकताहरूलाई विस्तार गर्दैनौं वा कमजोर पार्दैनौं।" [जोड दिइएको]

६२. निःसन्देह, वर्तमान मामिलामा, संघलाई सीजीएसटीको १००% फिर्ता गर्ने कुनै कर्तव्य थोपिएको छैन। यस्तो अवस्थामा, हामी पाउँछौं कि माग गरिएको राहत प्रदान गर्न सकिँदैन। त्यसले हामीलाई श्री एस. गणेश र श्री वी. श्रीधरन, वरिष्ठ अधिवक्ताद्वारा उद्धृत फैसलाहरूसँग छोड्छ।

६३. जहाँसम्म सुप्रभात स्टील लि. (माथि उल्लेखित) को मामिलामा यस न्यायालयको फैसलाको सवाल छ, विचारको लागि उठेको प्रश्न थियो कि के बिहार वित्त ऐनको धारा ७ अन्तर्गत राज्य सरकारद्वारा औद्योगिक नीतिमा लिइएका उद्देश्यहरू र नीतिगत निर्णयहरू कार्यान्वयन गर्न जारी गरिएको सूचनालाई कानूनी रूपमा खराब मान्न सकिन्छ यदि यो औद्योगिक नीतिको विपरीत छ भने। टाटा कमिन्स लि. (माथि उल्लेखित) को मामिलामा, विचारको लागि परेको प्रश्न थियो कि के राज्यको औद्योगिक नीति कार्यान्वयनको लागि जारी

गरिएको सूचनालाई कडाइका साथ वा उदारतापूर्वक व्याख्या गर्न सकिन्छ। लोयड इलेक्ट्रिक र इन्जिनियरिङ लिमिटेड (माथि उल्लेखित) को मामिलामा, प्रश्न थियो, के मन्त्रिपरिषद्द्वारा लिइएको निर्णय अनुसार सूचना जारी गर्नमा उत्पादन शुल्क तथा कर विभागको ढिलाइले सूचनाको लाभबाट हकदार संस्थाहरूलाई वञ्चित गर्न सक्छ।

६४. जहाँसम्म एमआरएफ लि., कोट्टायम (माथि उल्लेखित) को मामिलामा यस न्यायालयको फैसलाको सवाल छ, यस न्यायालयले, उक्त मामिलाको तथ्यहरूमा, विशेष रूपमा यो निष्कर्षमा पुग्यो कि कुल ७ वर्षको अवधिमध्ये ५ वर्षभन्दा बढी समयको लागि एमआरएफलाई छुटको लाभबाट वञ्चित गर्ने निर्णय अत्यन्त मनपरी, अन्यायपूर्ण र अनुचित थियो। मानुएलसन्स होटल्स प्राइभेट लिमिटेड (माथि उल्लेखित) को मामिलामा, त्यहाँको चुनौती दिइएको फैसलाको अध्ययनले खुलासा गर्छ कि जुन प्रावधान अन्तर्गत मानुएलसन्स होटल्स प्राइभेट लिमिटेडले लाभ दाबी गरिरहेको थियो त्यो गत १ मार्च १९९३ देखि हटाइएको थियो। यस न्यायालयले, त्यसैले, स्पष्ट पार्यो कि लाभ केवल त्यो वैधानिक प्रावधान कानून किताबमा अस्तित्वमा रहेको अवधिमा मात्र उपलब्ध हुनेछ, अर्थात् गत ६ नोभेम्बर १९९० देखि १ मार्च १९९३ सम्म। यस न्यायालयले, त्यसैले, वैधानिक प्रावधान कानून किताबबाट हटाइएको मितिदेखि लाभको दाबीलाई स्पष्ट रूपमा अस्वीकार गर्यो।

६५. नेस्ले इन्डिया लि. (माथि उल्लेखित) को मामिलामा, प्रतिवादी दूध उत्पादकहरूले गत १ अप्रिल १९९६ र ४ जून १९९७ बीचको अवधिको लागि खरिद कर तिरेका थिएनन् किनभने सरकारले उक्त अवधिको लागि खरिद कर खारेज गर्ने निर्णय गरेको थियो। बाँकी अवधिको लागि, कर तिरिएको थियो। राज्यले उक्त अवधिको लागि पूर्वव्यापी रूपमा खरिद कर असुल गर्ने प्रयास गरेको थियो। यस पृष्ठभूमिमा, त्यहाँका प्रतिवादीहरूको यस न्यायालय समक्षको दाबी योग्य पाइएको थियो।

६६. जहाँसम्म श्री वी. श्रीधरन, वरिष्ठ अधिवक्ताले भिडियो इलेक्ट्रोनिक्स प्रा. लि. (माथि उल्लेखित) को मामिलामा यस न्यायालयको फैसलामा गरेको भरको सवाल छ, प्रश्न थियो कि के राज्यलाई वस्तुहरूको एक वर्गलाई बिक्री कर छुट दिने अधिकार थियो। यो निर्णय गरियो कि वर्गीकरण स्वीकार्य थियो, यदि यो शक्तिको रङ्गीन प्रयोग वा दुरुपयोगद्वारा दूषित नभएको भए। यस्तो अवस्थामा, उक्त फैसला वर्तमान मामिलाको तथ्यहरूमा लागू हुने छैन।

६७. यसरी यो देख्न सकिन्छ कि उपरोक्त कुनै पनि मामिलाहरूमा, कानून परिवर्तनको कारणले, राज्य पहिलेको कानून अन्तर्गत गरेको प्रतिनिधित्वमा बाँधिन बाध्य छ कि छैन भन्ने मामिला विचारको लागि परेन, यदि कानून परिवर्तनले त्यसो गर्न अनुमति दिँदैन भने पनि। यसको विपरीत, यस न्यायालयले, दुई संविधान पीठका फैसलाहरू, चार-न्यायाधीश पीठको फैसला र विभिन्न तीन न्यायाधीशहरूका फैसलाहरू सहित धेरै फैसलाहरूमा,

लगातार यो मानेको छ कि प्रतिज्ञात्मक विवर्जन राज्यको वैधानिक शक्तिहरूको प्रयोगको विरुद्ध लागू हुने छैन। यस्तो अवस्थामा, उद्धृत गरिएका कुनै पनि फैसलाहरू, हाम्रो विचारमा, अपीलकर्ताहरूको मामिलाहरूलाई कुनै सहायता गर्ने। जहाँसम्म श्री एस. गणेश, वरिष्ठ अधिवक्ताको तर्क छ कि संघले सीजीएसटी ऐनको धारा ११ अन्तर्गत प्रदान गरिए अनुसार छुट सूचना जारी गर्नुपर्थ्यो, हामी पाउँछौं कि उक्त प्रावधान अन्तर्गत केन्द्र सरकारमा एक विवेकाधिकार निहित छ, जुन जीएसटी परिषदको सिफारिसमा प्रयोग गर्नुपर्छ। केन्द्र सरकारलाई सीजीएसटी ऐनको धारा ११ अन्तर्गत शक्ति विशेष तरिकाले प्रयोग गर्न परमादेशको रिट जारी गर्न सकिँदैन। कुनै पनि अवस्थामा, यो नीतिको मामला हो जुन संघ/राज्यले निर्धारण गर्नुपर्छ जब यसले सीजीएसटी भुक्तानीबाट छुट दिने वा तिरिएको करको फिर्ताको लागि बजेट विनियोजन गर्ने निर्णय लिन्छ। कुनै पनि अवस्थामा, त्यस्तो शक्ति केन्द्र सरकारले जीएसटी परिषदको सिफारिसमा मात्र प्रयोग गर्न सक्छ। माथि छलफल गरिए अनुसार, केन्द्र सरकार सीजीएसटी ऐनको लागू हुनुद्वारा कानून परिवर्तन भएको कारण सन् २००३ मा गरेको प्रतिनिधित्वलाई जारी राख्न बाध्य थिएन। तथापि, आफूले गरेको प्रतिनिधित्वलाई आंशिक रूपमा सम्मान गर्न, यसले संस्थाहरूले तिरेको सीजीएसटीको ५८% फिर्ता गर्ने निर्णय गरेको छ। यो भन्दा बढी स्थापित छ कि यस न्यायालयले सरकारको नीतिगत मामिलाहरूमा हस्तक्षेप गर्न सक्दैन जबसम्म त्यस्तो नीति स्पष्ट रूपमा मनपरी र अतार्किक नपाइन्छ। त्यस दृष्टिकोणमा, हामी पाउँदैनौं कि सीजीएसटी ऐनको धारा ११ को आधारमा गरिएको दाबी कुनै सारको छ।

६८. यद्यपि हामीले अपीलकर्ताहरूको प्रतिज्ञात्मक विवर्जनमा आधारित दाबी सारहीन छ भनी मानेका छौं, हामी पाउँछौं कि यो त्यस्तो मामिला होइन जसमा यो भन्न सकिन्छ कि अपीलकर्ताहरूको दाबी पूर्ण रूपमा कुनै सारको छैन।

६८. यद्यपि हामीले अपीलकर्ताहरूको प्रतिज्ञात्मक विवर्जनमा आधारित दाबी सारहीन छ भनी मानेका छौं, हामी पाउँछौं कि यो त्यस्तो मामिला होइन जसमा यो भन्न सकिन्छ कि अपीलकर्ताहरूको दाबी पूर्ण रूपमा कुनै सारको छैन।

६९. अपीलकर्ताहरूले सन् २००३ को उक्त ओ.एम. मा प्रतिबिम्बित औद्योगिक नीतिको आधारमा आफ्ना औद्योगिक एकाइहरू स्थापना गरेका छन्। प्रश्नमा रहेको सन् २००३ को नीति माननीय प्रधानमन्त्रीले उत्तराखण्ड भ्रमणको क्रममा गरेको बयानमा आधारित थियो। यस्तो अवस्थामा, देशको सर्वोच्च कार्यकारी पदाधिकारीले गरेको बयानलाई प्रभावकारी बनाउन नीति तयार गरिएको थियो। उक्त नीतिमा भर पर्दै, अपीलकर्ताहरूले आफ्ना एकाइहरू स्थापना गरेका छन्। यद्यपि अपीलकर्ताहरूको कानूनी दाबी नहुन सक्छ, हामी पाउँछौं कि उनीहरूसँग एक वैध अपेक्षा छ कि उनीहरूको दाबीले उचित विचार पाउनु पर्छ।

७०. जीएसटी परिषदको गत ३० सेप्टेम्बर २०१६ को बैठकको माइन्युटहरूलाई उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक हुनेछ, जुन यस प्रकार छः

"२५. परिषदका सचिवले व्याख्या गरे कि केन्द्र र राज्य सरकारहरूले केन्द्रीय उत्पादन शुल्क र मूल्य अभिवृद्धि कर (भ्याट) तथा केन्द्रीय बिक्री कर (सीएसटी) का विभिन्न प्रोत्साहनहरू दिएका थिए। उनले औंल्याए कि जीएसटी व्यवस्थामा, त्यस्ता प्रोत्साहनहरू जारी राख्न सकिँदैन किनभने गन्तव्य राज्यमा करको प्रवाहलाई अनुमति दिन आपूर्तिहरू कर तिरेर गर्नुपर्नेछ। त्यसैले, जीएसटी व्यवस्था अन्तर्गत त्यस्ता कर प्रोत्साहन योजनाहरूको व्यवहारको बारेमा एउटा निर्णयमा पुग्नु पर्नेछ। उनले अवलोकन गरे कि एउटा विकल्प त्यस्ता योजनाहरूलाई 'ग्रान्डफादर' गर्नु र तोकिएको अवधिसम्म कर छुट पाएका एकाइहरूलाई तिरेको कर फिर्ता गर्न राज्य र केन्द्रीय बजेटहरूमा बजेटीय विनियोजनको व्यवस्था गर्नु हुन सक्छ।

तथापि, कुनै पनि त्यस्तो योजनालाई 'ग्रान्डफादर' गर्दा, यो ध्यानमा राख्नु पर्नेछ कि भ्याट र सीएसटी जस्ता उत्पत्ति-आधारित करहरू विपरीत, जीएसटी एक गन्तव्य-आधारित कर हो र एक बिना शर्त फिर्ता योजनाले उत्पत्ति-राज्यको लागि दोहोरो बहिर्गमन निम्त्याउन सक्छ - एउटा गन्तव्य राज्यमा कर हस्तान्तरणको माध्यमबाट र अर्को आपूर्तिकर्तालाई फिर्ताको माध्यमबाट। त्यसैले, राज्यहरूले कुनै पनि फिर्ता योजना तयार गर्दा सावधान हुनु पर्नेछ र त्यस्तो फिर्ता राज्यभित्र गरिएका आपूर्तिहरूमा सीमित रहेको सुनिश्चित गर्न सकिन्छ।

२६. गुजरातका माननीय उपमुख्यमन्त्रीले सम्भावित कानूनी जटिलताहरू जाँच्न संकेत गरे। परिषदका सचिवले औंल्याए कि एजेण्डा नोटमा माननीय सर्वोच्च न्यायालयका केही फैसलाहरू समावेश छन् जस अनुसार प्रतिज्ञात्मक विवर्जनको सिद्धान्त त्यस्तो मामिलामा लागू हुने छैन जहाँ अधिभावी सार्वजनिक समता छ।"

७५. यसरी यो देख्न सकिन्छ कि जीएसटी परिषदले ध्यान दिएको छ कि केन्द्र र राज्य सरकारहरूले ती राज्यहरूमा लगानी प्रोत्साहित गर्न केन्द्रीय उत्पादन शुल्क र मूल्य अभिवृद्धि कर (भ्याट) तथा केन्द्रीय बिक्री कर (सीएसटी) का विभिन्न प्रोत्साहनहरू दिएका थिए। यसले यो तथ्यलाई पनि ध्यानमा लियो कि त्यस्ता प्रोत्साहनहरू जारी राख्न सकिँदैन किनभने गन्तव्य राज्यमा करको प्रवाहलाई अनुमति दिन आपूर्तिहरू कर तिरेर गर्नुपर्नेछ। सुझाइएको समाधान तोकिएको अवधिसम्म कर छुट पाएका एकाइहरूलाई तिरेको कर फिर्ता गर्न राज्य र केन्द्रीय बजेटहरूमा बजेटीय विनियोजनको व्यवस्था गर्नु थियो।

७६. उक्त बैठकमा उत्तराखण्ड राज्य र जम्मू र कश्मीर राज्यले व्यक्त गरेका चिन्ताहरूलाई उल्लेख गर्नु थप सान्दर्भिक हुनेछ, जुन यस प्रकार छन्:

"२८. उत्तराखण्डका माननीय मन्त्रीले बताए कि भारत सरकारले १० वर्षको लागि क्षेत्र-आधारित छुट दिएको थियो र त्यस्ता छुटहरू सन् २०२० सम्म जारी रहने थिए।

उनले अवलोकन गरिन् कि केन्द्रले त्यस्ता एकाइहरूलाई केन्द्रीय करहरूको लागि फिर्ता गर्नुपर्छ किनभने एक लाखभन्दा बढी कामदारहरूको रोजगारी जोखिममा थियो। जम्मू र कश्मीरका माननीय मन्त्रीले बताए कि उनको राज्य उत्तराखण्ड जस्तै स्थितिमा थियो। अध्यक्षले अवलोकन गरे कि एकपटक प्रोत्साहन योजनाहरू फिर्ता लिइएपछि, तिरिएका करहरू भारतको संचित कोषमा लेखांकन गरिनेछ र रकमको ४२% राज्यहरूलाई हस्तान्तरण गरिनेछ। त्यसैले, केन्द्रले केवल बाँकी ५८% कोषबाट एकाइहरूलाई फिर्ता गर्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ जुन हस्तान्तरणको भाग होइन र राज्यहरूले पनि त्यसै गरी हस्तान्तरण मार्फत प्राप्त राजस्वको हिस्साबाट त्यस्ता एकाइहरूलाई फिर्ता गर्नुपर्नेछ।"

७७. यसरी यो देख्न सकिन्छ कि उत्तराखण्डका माननीय मन्त्रीले बताएकी थिइन् कि भारत सरकारले १० वर्षको लागि क्षेत्र-आधारित छुट दिएको थियो र त्यस्ता छुटहरू सन् २०२० सम्म जारी रहने थिए। उनको विचारमा केन्द्रले त्यस्ता एकाइहरूलाई केन्द्रीय करहरूको लागि फिर्ता गर्नुपर्थ्यो किनभने एक लाखभन्दा बढी कामदारहरूको रोजगारी जोखिममा थियो। जम्मू र कश्मीरका माननीय मन्त्रीले पनि उत्तराखण्डका माननीय मन्त्रीको विचारलाई समर्थन गरेका थिए। तथापि, जीएसटी परिषदका अध्यक्ष, अर्थात् भारत संघका माननीय वित्त मन्त्रीले बताए कि केन्द्रले केवल ५८% सम्म मात्र एकाइहरूलाई फिर्ता गर्नेछ। उनले यो पनि व्यक्त गरे कि राज्यले पनि त्यसै गरी हस्तान्तरण मार्फत प्राप्त राजस्वको हिस्साबाट त्यस्ता एकाइहरूलाई फिर्ता गर्नुपर्नेछ। तदनुसार, जीएसटी परिषदले उक्त बैठकमा निम्न प्रस्ताव पारित गर्यो:

"२९. परिषदले निम्न कुराहरू स्वीकृत गर्यो-

(i) कुनै पनि विद्यमान कर प्रोत्साहन योजना अन्तर्गत अप्रत्यक्ष कर तिर्नबाट छुट पाएका सबै संस्थाहरूले जीएसटी व्यवस्थामा कर तिर्नुपर्नेछ।

(ii) राज्यहरूको विद्यमान औद्योगिक नीतिहरूमा वा केन्द्र सरकारको कुनै योजना मार्फत विशिष्ट उद्योगहरूलाई दिइएको कुनै प्रोत्साहनलाई जारी राख्ने निर्णय सम्बन्धित राज्य वा केन्द्र सरकारसँग हुनेछ।

(iii) यदि राज्य वा केन्द्र सरकारले कुनै विद्यमान छुट/प्रोत्साहन/स्थगन योजना जारी राख्ने निर्णय गर्छ भने, त्यसलाई बजेटीय मार्ग मार्फत फिर्ता प्रक्रियाद्वारा प्रशासित गरिनेछ, जसको कार्यविधि सम्बन्धित राज्य/केन्द्रले तयार गर्नेछ।"

७८. त्यसैले, हामी पाउँछौं कि जीएसटी परिषदको छलफलमा नै यो अवलोकन गरिएको थियो कि राज्यहरूले पनि त्यसै गरी हस्तान्तरण मार्फत प्राप्त राजस्वको हिस्साबाट कुनै विद्यमान प्रोत्साहन योजना अन्तर्गत छुट पाउने औद्योगिक एकाइहरूलाई फिर्ता गर्नुपर्छ, जुन वित्त आयोग अनुसार ४२% हुन्छ। वास्तवमा, जम्मू र कश्मीर राज्यले गत २१ डिसेम्बर २०१७ मा एक सूचना जारी गरेको छ जसमा संघको सीजीएसटीको बाँकी ४२% फिर्ता गर्ने निर्णय गरेको छ। यो संघीय योजना मान्य रहेसम्म सीमित छ।

७९. यो पनि ध्यान दिनुपर्छ कि जीएसटी परिषद एक संवैधानिक निकाय हो। यससँग जीएसटीसँग सम्बन्धित व्यापक मामिलाहरूमा सिफारिस गर्ने शक्तिहरू छन्, जसमा जीएसटीबाट छुट दिने कुरा पनि समावेश छ। यससँग उत्तर पूर्वी र हिमालयी राज्यहरूलाई नियन्त्रण गर्ने विशेष प्रावधानहरूको सम्बन्धमा सिफारिस गर्ने शक्ति पनि छ। अपीलकर्ताहरू जस्ता एकाइहरू सन् २००३ को उक्त ओ.एम. को आधारमा हिमालयी र उत्तर-पूर्वी राज्यहरूमा स्थापित भएका छन् र त्यस्ता उद्योगहरूमा लाखौं व्यक्तिहरू रोजगार छन् भन्ने कुरालाई ध्यानमा राख्दै, हाम्रो विचारमा यो उचित हुनेछ कि त्यस्ता राज्यहरूले पनि केन्द्र सरकारबाट हस्तान्तरण मार्फत प्राप्त राजस्वको हिस्साबाट त्यस्ता एकाइहरूलाई त्यसै गरी फिर्ता गर्ने विचार गर्नुपर्छ। हामी यो पनि पाउँछौं कि जीएसटी परिषदले त्यस सम्बन्धमा राज्यहरूलाई उपयुक्त सिफारिसहरू गर्ने विचार गर्नु पनि उचित हुनेछ।

८०. त्यसैले, हामी अपीलकर्ताहरूलाई सम्बन्धित राज्य सरकारहरू साथै जीएसटी परिषदमा प्रतिनिधित्व गर्न अनुमति दिन्छौं। हामी राज्य सरकारहरू र जीएसटी परिषदलाई पनि त्यस्ता प्रतिनिधित्वहरूलाई विचार गर्न अनुरोध गर्दछौं, यदि गरिएमा, माथि उल्लेखित अनुसार द्रुत गतिमा।

८१. परिणामस्वरूप, अपीलहरू खारेज गरिन्छन्, माथिका अनुच्छेदहरु ७२ देखि ८० मा गरिएका टिप्पणीहरू बाहेक।

८२. बाँकी याचिकाहरू, यदि कुनै छन् भने, निपटारा भएको मानिनेछन्।

८३. मामिलाको तथ्यहरु र परिस्थितिहरूमा, खर्चको सम्बन्धमा कुनै आदेश हुने छैन।

निधि जैन (सहायक: राखी, एलसीआरए) अपिल्हारू खारेज।